

HERITAGE LAB PONOVO OTKRIVANJE NASLEĐA LETNICE

Izveštaj o radionici
za razvoj

Avgust 2020.

oebs

Organizacija za evropsku
bezbednost i saradnju
Misija na Kosovu

CH
WB
Cultural
Heritage without Borders
KOSOVO

Ovaj izveštaj je rezultat saradnje između Misije OEBS-a na Kosovu i Kulturnog nasleđa bez granica (CHwB). Stavovi i mišljenja ne odražavaju nužno stavove i mišljenja Misije OEBS-a na Kosovu.

Slika 1 - Slika naslovnice, ilustracija sela Letnica na jugu Kosova, snimljena iz vazduha.

© Misija OEBS-a na Kosovu, Priština, 2020.

Slika 2 – Kamp restauracije u selu Letnica: poseta učesnika lokalitetu. Foto: OEBS/CHWB Dardan Rušiti

HERITAGE LAB PONOVRNO OTKRIVANJE NASLEĐA LETNICE

Izveštaj o radionici za razvoj

PREDGOVOR

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), već dugi niz godina posvećena je očuvanju i zaštiti kulturnog nasleđa kao sredstva za unapređenje međukulturnog razumevanja. Da budemo precizniji, ta obaveza je nastala tokom postojanja KEBS-a, Konferencije za evropsku bezbednost i saradnju, iz koje je nastao OEBS. Na Krakovskom simpozijumu o kulturnom nasleđu država učesnica KEBS-a održanog 1991. godine, države učesnice „potvrđuju svoje uverenje da poštovanje kulturne različitosti podstiče razumevanje i toleranciju među pojedincima i grupama“. Pored toga, dogovoreno je da su „partnerstva među raznim grupama na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou ... vredna za osiguranje efikasnog i reprezentativnog očuvanja kulturnog nasleđa“. I da je to „... pogodno za toleranciju i poštovanje različitih kultura ...“

Slika 3 – Ambasador Jan Bratu, šef Misije OEBS-a na Kosovu na svečanosti zatvaranja radionice Heritage Lab-a, 5. jul 2019. Foto: OEBS/CHWB Dardan Rušiti

Dokument iz Krakova je bio vodič i inspiracija za rad Misije OEBS-a na Kosovu na polju kulturnog nasleđa više od dvadeset godina. U radu naše Misije nastojali smo da doprinesemo lokalnim partnerstvima sa inkluzivnim pristupom prema svim zajednicama. Zaista, to je najbolji način zaštite i očuvanja bogatog i raznovrsnog kulturnog nasleđa Kosova koji istovremeno podstiče razumevanje i dijalog među zajednicama. Zaštita kulturnog nasleđa ima brojne aspekte, od podizanja svesti javnosti, doprinosa relevantnom zakonodavstvu, preko praćenja načina na koji se zakonodavstvo zapravo primenjuje, do podrške izgradnji kapaciteta i prenošenju najboljih praksi lokalnim kolegama i institucijama. Veliki broj predstavnika različitih institucija, nevladinih organizacija (NVO), kao i praktičara i studenata stekli su nove uvide, veštine i znanja o tome kako da se najbolje sačuva bogato kulturno nasleđe na Kosovu i kako da se koristi kao alat za saradnju među zajednicama, kao i održivom razvoju kulturnog nasleđa.

Projekat „Ponovno otkrivanje nasleđa Letnice“ u 2018. i 2019. godini odnosio se na nekoliko važnih aspekata: s jedne strane, okupio je studente - kao buduće čuvare kosovskog kulturnog nasleđa - sa međunarodno priznatim standardima i tehnikama u upravljanju nasleđem i njegovom društveno-ekonomskom valorizacijom. S druge strane, predstavljao je inicijativu Misije OEBS-a na Kosovu da unapredi mogućnosti nevećinskih zajednica.

Misija je izabrala etnički mešovito selo Letnica (opština Vitina) za pripremu plana razvoja kulturnog nasleđa koji će pružiti priliku za iniciranje održivog lokalnog razvoja mobilizacijom sopstvenih resursa sela naglašavajući njegovo jedinstveno kulturno nasleđe.

/04

Nadamo se da će ishod ove vežbe, istaknut u ovoj publikaciji, doprineti prosperitetnijem životu u dostojanstvu i međusobnom poštovanju različitih zajednica na Kosovu.

Želeo bih da se zahvalim svim učesnicima, između ostalih, studentima Univerziteta u Prištini, Kulturnom nasleđu bez granica, predsedniku opštine i Opštini Vitina i meštanima sela Letnice.

Jan Bratu

Šef Misije OEBS-a na Kosovu

U Prištini, jula 2020.

UVOD

Slika 4 – Salji Šošić, izvršni direktor Kulturnog nasleđa bez granica na svečanosti zatvaranja radionice Heritage Lab-a, 5. jul 2019.
Foto: OEBS/CHWB Dardan Rušiti

Kulturno i prirodno nasleđe na Kosovu je neiskorišćeni socijalni i ekonomski resurs. Malo ljudi koji ne žive blizu ovog regiona zna za zelene planine sa potocima koji protiču, dobro očuvana sela i bogato kulturno nasleđe. Takav je slučaj Letnice, malog sela smeštenog u Skopskoj Crnoj Gori u blizini Republike Severne Makedonije. Baš u ovom selu je poziv duhovnom životu osetila devojčica Anjez Gondže Bojadžiu, poznatija kao Majka Tereza iz Kolkate. Lokalno, Letnica je poznata i posećena samo zbog toga, a selo se, nažalost, suočava sa brojnim izazovima, uključujući starije stanovništvo, depopulaciju i fizičku degradaciju. Ali ima nade.

Kulturno nasleđe bez granica (CHwB), uz podršku Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), započelo je svoj poslednji poduhvat za razvoj zajednice i zaštitu kulturnog i verskog nasleđa: *Oživljavanje zaveštanja Letnice – tragovi Majke Tereze iz Kolkate*. OEBS i CHwB bavili su se ovim pitanjima i nedavno, u okviru niza letnjih kampova za mlade koji su održani 2018. i 2019. godine. Ovi kampovi su bili usmereni na fizičke intervencije i strateško planiranje razvoja. Rezultat toga je i ovaj izveštaj. U njemu je opisan preliminarni plan razvoja koji će osigurati opstanak preostale zajednice zajedno sa njenim kulturnim nasleđem.

Ovaj izveštaj je samo prvi korak u društvenom i ekonomskom razvoju, ali njime se započinje crtanje puta za budućnost Letnice. Sprovedena istraživanja i dobijene ideje početak su programa održivog razvoja koji može da posluži kao primer ostalim ruralnim selima na Kosovu.

Salji Šoši

izvršni direktor Kulturnog nasleđa bez granica, Kosovo.

U Prištini, jula 2020.

PARTNERI

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) ima sveobuhvatan pristup bezbednosti koji obuhvata političko-vojne, ekonomske, ekološke i ljudske aspekte. Prema tome, ona se bavi širokim spektrom pitanja vezanih za bezbednost, uključujući i kontrolu oružja, promoviše mere izgradnje poverenja i bezbednosti, ljudska prava, uključujući i prava nevećinskih zajednica, i jača demokratizaciju, strategije rada policije, borbu protiv terorizma i savladavanje ekonomskih i ekoloških izazova.

Jedna od najvećih terenskih operacija OEBS-a, Misija OEBS-a na Kosovu, sprovodi široku lepezu aktivnosti na polju ljudskih prava, demokratizacije i javne bezbednosti. Misija je posebno angažovana na polju zaštite prava zajednica; zaštite kulturnog i verskog nasleđa; praćenja rada pravosuđa; uvođenja načela rodne ravnopravnosti; slobode i razvoja medija; unapređenja mehanizama za borbu protiv diskriminacije; unapređenja učešća mladih u političkom i javnom životu; borbe protiv terorizma i visokotehnoloških pretnji; obezbeđivanja naprednih programa obuke za policiju i podrške ključnim strategijama za rad policije i bezbednost; i podrške primeni sporazuma koji proizilaze iz dijaloga između Prištine i Beograda pod okriljem Evropske unije. Misija na Kosovu prati rad institucija i pomaže u jačanju zakona i politika koje se odnose na zaštitu ljudskih prava i prava zajednica, borbu protiv diskriminacije, slobodu izražavanja, rodnu ravnopravnost i borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala.

www.osce.org/mission-in-kosovo

Slika 5 – Praktični rad konzervacije tokom radionice. Foto: OEBS/CHWB Dardan Rušiti

Organizacija za evropsku
bezbednost i saradnju
Misija na Kosovu

Kulturno nasleđe bez granica (CHwB) osnovano je kao nezavisna švedska nevladina organizacija posvećena spasavanju i očuvanju materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa koje je pogođeno sukobom, zanemarivanjem ili ljudskim i prirodnim katastrofama. Smatramo da naš rad daje vitalan doprinos izgradnji demokratije i pružanju podrške ljudskim pravima. CHwB je neutralan kada su u pitanju sukobljene strane, ali ne i kada su u pitanju prava svih ljudi na kulturno nasleđe - sada i u budućnosti. Kulturno nasleđe bez granica radi sa kulturnim nasleđem kao aktivnom snagom pomirenja, izgradnje mira i društvenog i ekonomskog razvoja stvaranjem kapaciteta, povećanjem svesti i stvaranjem mogućnosti.

CHwB je posvećen ravnopravnosti, nediskriminaciji, učešću, odgovornosti i transparentnosti.

NAŠA VIZIJA je da svako ima pravo da uživa u kulturnom nasleđu, ima pristup tom nasleđu i učestvuje u njemu.

NAŠA MISIJA je da promovišemo kulturno nasleđe i kao pravo samo po sebi i kao resurs. Kulturno nasleđe bez granica saraduje sa građanskim društvom i institucijama na svim nivoima na jačanju izgradnje mira, održivog društveno-ekonomskog i demokratskog razvoja i ostvarivanja ljudskih prava.

Nedavno smo u selu Letnica, u saradnji sa Misijom OEBS-a na Kosovu, imali jedan važan projekat usmeren na očuvanje kulturnog nasleđa, ali i na društveni i ekonomski razvoj zajednice.

www.chwb.org/kosovo/

HERITAGE LAB

Slika 6 – „Radionica Heritage Lab-a“, 24. jun – 5. jul 2019, okupljeni student iz različitih akademskih oblasti kao što su arhitektura, kulturno nasleđe, sociologija, antropologija i etnologija. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti

HERITAGE
LAB

osce Organization for Security and
Co-operation in Europe
Mission in Kosovo

CH
wB

Heritage Lab (Laboratorija nasleđa) je obrazovni projekat koji organizuje Kulturno nasleđe bez granica na Kosovu (CHwB) i koji ima za cilj da za mlade ljude iz različitih sredina stvori nove mogućnosti za učenje o nasleđu - vrednostima, značaju i konzervaciji, uključujući dokumentaciju i interpretaciju. To se postiže praktičnim radom i dopunskim predavanjima. Heritage Lab je aktivnost koja se odvija na licu mesta tako da se problemi mesta analiziraju direktno i istovremeno se predlažu moguća rešenja za dalje postupanje, interpretaciju i upravljanje.

Radionice Heritage Lab-a okupljaju studente iz različitih akademskih oblasti, kao što su arhitektura, kulturno nasleđe, sociologija, antropologija i etnologija, koje oduševljava kulturno nasleđe Kosova. Učesnici tokom radionica uče kako da očuvaju i interpretiraju kulturno nasleđe. Heritage Lab pruža učesnicima priliku da uče iz predavanja međunarodnih i lokalnih stručnjaka iz oblasti konzervacije, interpretacije i društvenog i ekonomskog razvoja. Pored predavanja, učesnici obavljaju i praktičan/terenski rad i na taj način uče koje su metode konzervacije istorijskih objekata, revitalizacije prema savremenim potrebama i tumačenja kulturnog nasleđa.

Tokom oktobra 2018. i leta 2019. godine održane su dve sesije Heritage Lab-a u selu Letnica. Prva sesija sastojala se od terenskog rada na konzervaciji, koji je obavljen na mlinu Froka Dokića i interpretacije sela kroz pripovedanje priča i natpise za posetioce. Heritage Lab se u 2019. godini fokusirao na kontinuirani rad na konzervaciji mlina i na izradu preporuka za budući plan ruralnog razvoja.

/10

*Slika 7 – Radionica Laboratorija nasleđa
'Ponovno otkrivanje nasleđa Letnice.
Foto: OEBS/CHWB Dardan Rušiti*

ZAHVALNOST

Tim Heritage Lab-a Kulturnog nasleđa bez granica (CHwB) pre svega želi da se zahvali na gostoprimstvu zajednici Letnice. Tokom jeseni 2018. i leta 2019. godine desetine učesnika kampa i stručnjaka stigli su u selo i radili, pravili mape i fotografisali zajednicu, objekte i okolnu prirodu. Zajednica je bila ljubazna i primila je ove energične mlade ljude i često učestvovala u razgovorima.

Tim mora da se zahvali i Misiji OEBS-a na Kosovu na pružanju podrške Heritage Lab-u. Bez njene istrajne podrške ovaj vredan poduhvat ne bi bio moguć. Zahvaljujući dugogodišnjem angažmanu i viziji o pitanjima kulturnog nasleđa na Kosovu ova misija je dala korisne savete o najaktualnijim potrebama za kulturnim nasleđem u ruralnim sredinama i na kraju odlučila o lokaciji projekta. Štaviše, finansijska podrška Misije OEBS-a na Kosovu za organizovanje Heritage Lab-a i objavljivanje ovog izveštaja jedan je od najvažnijih doprinosa ovom uspešnom projektu.

Moramo da se zahvalimo i brojnim domaćim i međunarodnim ekspertima koji su doputovali u ovo udaljeno selo da prenesu svoje znanje o konzervaciji, interpretaciji i razvoju. Njihova velikodušnost obogatila je obrazovanje brojnih mladih ljudi i doprinela očuvanju kulturnog nasleđa na Kosovu.

Na kraju, zahvalnost mora da se iskaže i široj kulturnoj zajednici na Kosovu i studentima učesnicima. Upravo zahvaljujući ovako širokoj bazi podrške mogu da postoje takvi programi kao što je Heritage Lab. Podrška od usta do usta, širenje informacija na univerzitetima i razumevanje porodica i poslodavaca omogućili su učešće studenata; a oni su osnova ovog programa. Samo kroz uključivanje sledeće generacije današnji trud koji se ulaže u konzervaciju nastaviće da traje i u budućnosti.

S poštovanjem,

Tim Heritage Lab-a Kulturnog nasleđa bez granica (CHwB), Kosovo.

HERITAGE
LAB

*Slika 8 – Radovi na konzervaciji tokom radionice bili su usmereni na mlin Froke Dokića.
Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti*

SADRŽAJ

/03	Predgovor
/05	Uvod
/07	Partneri
/09	Heritage Lab
/11	Zahvalnost
/12	Sadržaj
/13	Rezime
/15	I. Poglavlje - Uvod
/16	Priča o Letnici
/19	Definisanje razvoja
/21	Povod, metodologija, struktura
/23	II. Poglavlje: kako razumeti Letnicu
/23	Socijalna situacija
/26	Ekonomsko stanje
/28	Životna sredina i poljoprivreda
/29	Kultura, turizam i praznici
/31	Analiza i SWOT analiza
/35	III. Poglavlje – Predlog plana razvoja
/35	Društveni aspekti
/37	Ekonomija
/40	Okruženje
/41	Kultura
/44	Zaključci
/45	Dodatak
/45	Mape - regionalne
/46	Kontekst
/51	Istorijske mape
/53	Indeks slika
/55	Bibliografija
/59	Program radionice Heritage Lab-a 2019.
/61	Autor
/62	Saradnici

REZIME

U ovom izveštaju opisani su rezultati dvonedeljne radionice Heritage Lab-a za ruralni razvoj u Letnici, Kosovo. Proces kreiranja plana ruralnog razvoja tek je u početnim fazama, ali je dao neke zanimljive i korisne rezultate. U izveštaju su opisana ključna pitanja, njihovi uzroci i mnogi pozitivni aspekti sela na kojima se može izgraditi održiva promena. Izveštaj sadrži šire preporuke za razvoj koje su svrstane u četiri opšte kategorije na osnovu četiri stuba razvoja: socijalni, ekonomski, ekološki i kulturni.

Društveni

- Raditi sa zajednicom, lokalnim liderima i institucijama na stvaranju zajedničke vizije za podršku održivom razvoju
- Osnovati fondaciju „Letnica zove“ koja će se zalagati, koordinisati i voditi nastojanja na razvoju
- Privući porodice i mlade parove kroz program informisanja i osigurati da osnovna škola i druga mesta za druženje ostanu otvorena i da funkcionišu
- Poboljšati osnovne javne usluge kao što su ustanova za zdravstvenu zaštitu i linije javnog prevoza manjom autobuskom službom koja će poboljšati i pristup zdravstvenoj zaštiti
- Podsticati širenje prostora za društvene događaje, sa malog (lokalna pijaca) na veliki (svečanosti), kako bi se zajednici pružile mogućnosti za interakciju

Ekonomski

- Podsticati razvoj poljoprivrede manjih razmera kroz nekoliko inicijativa, uključujući direktnu prodaju njiva-pijaca/selo-grad, osnivanje zadruga i obuku za zemljoradnike
- Povećati trenutnu turističku ponudu kao centar hodočašća
- Produžiti vreme koje posetioци provode u selu sa 2 na 5 dana
- Povećati broj verskih svečanosti, sa prvenstveno jedne povodom Velike Gospe na svečanosti povodom Božića, Uskrsa i drugih datuma povezanih sa Majkom Terezom
- Razviti sistem licenciranja ili takse za prodavce tokom svečanosti kako bi se stvorila poreska osnova za podršku lokalnom razvoju
- Osmisliti dodatne atrakcije za privlačenje posetilaca tokom vikenda, kao što su staze uz potoke i šumske staze
- Konzervirati jedan tradicionalni dom koji će služiti kao mali motel sa noćenjem i doručkom ili hotel kako bi se duže zadržali posetioци

- Razviti neki lokalni brend i lokalno napravljene proizvode koji mogu da pomognu u uspostavljanju prepoznatljivog identiteta
- Istražiti mogućnosti za proizvodnju manjih razmera i ponovnu upotrebu neiskorišćene fabrike tekstila za proizvodnju ili preradu poljoprivrednih proizvoda

Ekološki

- Očistiti potoke, put i staze kako bi se smanjio površinski otpad, edukovati seljane da briga o prirodnom okruženju povećava prirodne lepote sela i podstiče posete
- Napraviti za pešake alternativni prilazni put selu uz potok, kao i dodatne prirodne staze oko sela
- Napraviti mesta za kampovanje duž staze u brdima, tako da ih uokviruje pogled na selo, crkvu i prirodno okruženje
- Smanjiti negativan uticaj velikog asfaltnog parkinga na ulazu u selo
- Poboljšati ključne elemente infrastrukture, slatku vodu, kanalizaciju, odvod i sakupljanja smeća

Kulturni

- Konzervirati ključne elemente vernakularne arhitekture, karakteristične kuće, ambare i tržni objekat
- Poboljšati veze između sela i Katoličke crkve kao glavnog aktera
- Uspostaviti tesnu vezu sa predstojećim projektom za pravljenje staze Majke Tereze od Severne Makedonije
- Razviti kapacitet zajednice za održavanje i brigu o svom kulturnom nasleđu i životnoj sredini

/14

Do ovih preporuka se došlo na osnovu informacija prikupljenih tokom dvonedeljne radionice održane u junu/julu 2019. U sledećim poglavljima detaljnije se govori o pitanjima/izazovima i daju se osnovne informacije koje su dovele do ovih preporuka. Pored ovih preporuka trebalo je obaviti dodatni rad na ovu temu - rad koji uključuje širok spektar aktera i (mogućih) budućih aktera - kako bi se pripremio ceo plan ruralnog razvoja za Letnicu, uključujući i akcioni plan koji predstavlja instrument za sprovođenje plana razvoja.

I. POGLAVLJE - UVOD

Malo selo Letnica nalazi se na jugu Kosova u opštini Vitina. Prosečna starost stanovnika je preko 65 godina, poljoprivreda je manjih razmera i marginalna, a ostalo je malo stanovnika i uglavnom se izdržavaju od penzija. Selo je dosta propatilo tokom raspada Jugoslavije, a zatim i tokom sukoba na Kosovu. Porodice kosovskih Hrvata koje su dugo tu živele i predstavljale većinu u selu pobegle su, a fabrika tekstila, glavni poslodavac, je zatvorena. U poslednje vreme mladi su otišli u obližnje gradove Gnjilane ili Prištinu radi posla ili obrazovanja. Opstanak sela i dalje je pod znakom pitanja.

Iako se situacija čini očajnom, nada postoji. Selo i njegova okolina su idilični. Kuće od crvene cigle i ambari smešteni su u planinskom useku na ušću dva potoka koji protiču. Nedavno je restauriran mlin, a u jednom restoranu se i dalje poslužuju tradicionalna hrvatska jela od domaćih proizvoda. Selo je primilo prekopotrebnu infuziju porodica iz obližnje Severne Makedonije tokom tamošnjih nemira, a porodice koje su otišle nisu ga zaboravile i često se vraćaju za vikende ili praznike. Drugi posetioци dolaze i iz Prištine, da pobegnu iz grada i uživaju u planinama i seoskoj tradiciji. Tu je i zaveštanje Majke Tereze iz Kolkate. Ona je upravo u crkvi u Letnici kao mala devoјčica dobila inspiraciju. Hiljade odanih vernika svakog avgusta dolazi u selo na nekoliko dana da oda počast na dan Gospe Letničke, a mnogi putuju hiljadama kilometara. Postavlja se, međutim, pitanje da li su ove prednosti dovoljne za održavanje sela. Treba preduzeti mere, sačuvati ključne strukture i, što je najvažnije, stvoriti plan ruralnog razvoja.

Nejasna situacija sela Letnica, zajedno sa njegovim kulturnim značajem kao mestom hodočašća, vernakularnom arhitekturom i prirodnim kontekstom, naterali su organizaciju građanskog društva Kulturno nasleđe bez granica (CHwB) na Kosovu da održi nekoliko radionica Heritage Lab-a i pripremi ovaj prvi izveštaj kako bi pomogla u naporima koji se ulažu u razvoj. Ovaj izveštaj zasnovan je na informacijama prikupljenim tokom radionice za razvoj održane u leto 2019. godine uz podršku Misije OEBS-a na Kosovu. Tokom ovih aktivnosti utvrđeno je nekoliko kritičnih pitanja koja se tiču održivosti sela, uključujući starosnu demografiju, nepostojanje ekonomske osnove, nedostatak osnovne infrastrukture i opštu degradaciju seoskog kulturnog nasleđa. U izveštaju je dat osnovni pregled trenutne situacije kako bi se razumelo selo i njegove prednosti i nedostaci, što je dovelo do preporuka za ceo plan ruralnog razvoja.

Slika 9 - Prelivanje vodopada iz kanala koji napaja nedavno restauriran mlin.

Foto: Rand Epič

PRIČA O LETNICI

Još od Srednjeg veka planina Karadag (Skopska Crna Gora) u centralnom delu Balkanskog poluostrva predstavljala je važan izvor minerala, uključujući olovo, cink i srebro.¹ Izgrađeni su brojni rudnici, koji su privlačili iskusne rudare iz celog regiona kao i trgovce iz primorskih trgovačkih centara kao što je Dubrovnik (Ragusa). Njihova zaostavština je nastavila da živi u selima kao što su Šašare, (Sasari znači Saksonci), Gornja Stubla i Letnica. Potomci ovih rudara, Saksonaca, kosovskih Hrvata i kosovskih Albanaca su napredovali.² Njihov napredak ogledao se u lepim kućama i crkvama.

Katolička crkva u Letnici (*Crkva Uznešenja Bogorodice Crnagorske*) predstavlja najznačajniju građevinu među ovim strukturama. Ono što se prvo vidi kad neko ulazi u selo su dve kule na crkvi jer je građevina podignuta na brdu i nadvija se nad uspavanim selom. Prva crkva je verovatno sagrađena u 14. veku u vreme kad je Letnica bila mali, ali uspešan rudarski centar. Godine 1584. prema osmanskim zapisima na ovom području je živelo oko 500 hrišćanskih porodica, te je sa tolikim brojem stanovnika

-
1. Videti: *Rudna i mineralna ležišta na Kosovu*, <https://www.kosovo-mining.org/mineral-resources/mineral-deposits/?lang=en> (pristupljeno dana 4.2.2020), videti takođe Vuković, M., Weinstein, A., "Kosovo mining, metallurgy, and politics: Eight centuries of perspective", in *Journal of the Minerals, Metals & Materials Society* 54 (5)(maj 2002), str. 21-24.
  2. Warrander, G., Knaus, V., *Kosovo* (Chesham/Bucks: Bradt Travel Guides, 2010), str. 253.

formalni verski objekat bio od ključne važnosti. Pominje se da se Presveta Bogorodica tri puta pojavila u Letnici, pozivajući seljane da sagrade crkvu. Prema arhivskim dokumentima godine 1737. na crkvi su izvršene velike popravke, ipak, crkva je kasnije nakon više od sto godina restaurirana 1866. godine. Ova građevina je bila teško oštećena tokom zemljotresa, a sa izgradnjom današnjeg objekta počelo se 1928. godine i radovi su završeni 1934. godine. U crkvi se nalazi čuven 300 godina star kip Crne Bogorodice (nazvan Bogorodica Crnagorska), napravljen od tamnog drveta, otuda i naziv, koji prema lokalnim verovanjima pomaže bezdetnim parovima i podjednako ga poštuju katolici, pravoslavni hrišćani i muslimani. Druga legenda vezana za Crnu Bogorodicu je njeno čudesno putovanje sa njenog izvornog mesta u Skoplju preko planine Karadag do crkve u Letnici i njen opstanak tokom zemljotresa, iako je građevina oko nje uništena.³

Upravo je u ovoj crkvi „1920-tih, devojka po imenu Anjeza Gondže Bojadžiu krenula na hodočašće u Letnicu, gde je osetila poziv da se posveti religioznom životu. Par godina kasnije krenula je na životno putovanje pomažući bolesnima i siromašnima širom sveta.”⁴ Poznatija kao Majka Tereza iz Kolkate, a kanonizovana je 4. septembra 2016., na godišnjicu njene smrti.

Za vreme raspada Jugoslavije, mala zajednica kosovskih Hrvata u Letnici bivala je sve ugroženija. Većina kosovskih Hrvata je nakon toga počela da odlazi, a nova Republika Hrvatska ih je podstakla da se presele u mesta u Zapadnoj Slavoniji koja su napuštali Srbi. Danas je tek nekolicina kosovskih Hrvata ostala da živi u Letnici, zajedno sa još nekoliko obližnjih sela.

Svakog 14-15. avgusta u ovoj crkvi se održava dvodnevna proslava, proslavljanja praznika Gospe Letničke. Ovaj praznik privlači na hiljade vernika, uključujući mnoge kosovske Hrvate koji su napustili Kosovo pre više decenija. Mnogi predani vernici hodaju kilometrima bosu do Letnice, dok drugi nose kamenje. Osim toga, mnogi dolaze iz inostranstva da prisustvuju prazniku.⁵ Tokom praznika se celo selo pretvara u prostor za kampovanje i piknik, u porti crkve i na okolnim poljima postavljaju se šatori. Oni koji su unapred uspeali da rezervišu, mogu ući u jednu od retkih soba u namenski izgrađenoj gostionici pored crkve.⁶

---

3. Ibid.

4. Videti: Misija OEBS-a na Kosovu, *Oživljavanje zaveštanja Letnice – tragovima Majke Tereze iz Kolkate* (17. jul 2019), <https://www.osce.org/mission-in-kosovo/425873> (pristupljeno dana 4.02.2020).

5. Npr, pripadnici KFOR-a, videti Smit N., *Pilgrimage to the Black Madonna (Hodočašće Crnoj Bogorodici)* (3. septembar 2009), https://www.army.mil/article/26966/pilgrimage_to_the_black_madonna (pristupljeno dana 13.2.2020).

6. Osmani, S., "Thousands visit Kosovo village" (Na hiljade posetilaca u selu na Kosovu), u *Balkan Insight*, 2011, <https://balkaninsight.com/2011/09/19/thousands-revisit-kosovo-village-where-mother-teresa-heard-call/> (pristupljeno dana 13.2.2020).

*Slika 10 – Katolička crkva u Letnici - Crkva
Uznešenja Bogorodice Crnagorske.
Foto: Rand Epič*

DEFINISANJE RAZVOJA

Ranije je razvoj podrazumevao isključivo ekonomski razvoj, industrijski rast i vađenje resursa. Danas međutim, ova definicija je drugačija, šira i nastoji da pored ekonomskih obuhvati i socijalne potrebe. Ujedinjene nacije ističu „ljudski razvoj“ koji se meri trajanjem životnog veka, pismenošću odraslih, pristupom trostepenom obrazovanju, kao i prosečnim primanjima ljudi. Pojam ljudskog razvoja, kako je definisan Indeksom ljudskog razvoja (HDI), koji je UNDP predstavio 1991. obuhvata sve aspekte dobrobiti pojedinca, od njihovog zdravstvenog stanja do ekonomske slobode.⁷ Konačno je počelo da dolazi do stapanja razvoja i konzervacije. UNESCO je krajem 20. veka izjavio da se svet ne susreće samo sa ekonomskim, socijalnim ili ekološkim izazovima, već da su kreativnost, znanje, različitost i lepota osnove za dijalog o miru i napretku, te da su ove vrednosti suštinski povezane sa ljudskim razvojem i slobodama.⁸ Tri stuba održivog razvoja ne mogu da predstavljaju svu složenost društva. UNESCO je zajedno sa Svetskim samitom o održivom razvoju pozvao u svojoj Deklaraciji iz Hangdžoa na uključivanje kulture kao četvrtog stuba u modelu održivog razvoja s obzirom da kultura na kraju krajeva oblikuje sve nastalo razvojem i određuje postupanje ljudi u svetu.⁹

Unapređenje kvaliteta života u udaljenim zajednicama neposredno je povezano sa opstankom i unapređenjem njihove kulture, stvorenog nasleđa i pejzaža. Očuvanjem ovih mesta stvara se doživljaj doma kroz povezivanje pokoljenja, uključujući dijasporu kako bi se svi oni povezali sa svojom prošalošću i pojačali osećaj pripadanja. Ipak ova jedinstvena mesta i njihove vrednosti su vrlo krhki, zato ih treba zaštititi. Uspešan ruralni razvoj doprinosi ovoj zaštiti i predstavlja proces koji ima za cilj da unapredi kvalitet života pomažući ljudima da postave sopstvene prioritete putem delotvornog i sveobuhvatnog uključivanja, unapređenjem lokalnih kapaciteta, socijalnih usluga kao i očuvanjem kulture. Međutim, ruralni razvoj koji se ne bavi kulturom, građevinskim objektima ili pejzažima rizikuje ugrožavanje zajednice, njenih vrednosti i održivosti.¹⁰ Ovo izdanje opisuje iskustva i nastojanja tima Laboratorije nasleđa da pomogne zajednicama na selu u zaštiti njihovog kulturnog nasleđa i pejzaža.

---

7. Videti Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), *Indeks ljudskog razvoja (HDI)*, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (pristupljeno dana 13.02.2020).

8. Videti UNESCO, *Kultura: urbanistička budućnost; globalni izveštaj o kulturi održivog urbanističkog razvoja* (Pariz: UNESCO, 2016), <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245999> (pristupljeno dana 13.2.2020).

9. UNESCO, *Deklaracija iz Hangdžoa: Postavljanje kulture u središte politika održivog razvoja. Usvojeno u Hangdžou, Narodna Republika Kina, 17. maja 2013.* (Pariz: UNESCO, 2013), <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhouDeclaration20130517.pdf> (pristupljeno 13.2.2020).

10. Eppich, R., *Cultural Heritage, Landscape and Rural Development Good Practice, Methodology, Policy Recommendations and Guidelines for Rural Communities* (2014, INTERREG IVC, (Projekat Evropske unije i HISTCAPE).

Slika 11 – Razvoj podrazumeva održivost kako sela, tako i uslova života stanovnika.
Foto: Rand Epić

Ljudski razvoj

Razvojni program Ujedinjenih nacija dalje definiše razvoj sa dodatkom ljudskog:

“Ljudski razvoj tiče se proširenja bogatstva ljudskog života, umesto pukog ekonomskog bogatstva u kojem ljudi žive. To je pristup koji je usmeren na ljude i njihove mogućnosti i izbore”¹¹

i prikazan je kroz tri glavne kategorije:

Ljudi: Na rast prihoda se gleda kao na sredstvo razvoja, a ne na cilj sam po sebi.

Mogućnosti: Ovo podrazumeva razvijanje ljudskih sposobnosti i pružanje mogućnosti da te sposobnosti koriste.

Izbor: Podrazumeva pružanje mogućnosti ljudima, a ne insistiranje da te mogućnosti iskoriste. Ovim procesom nastaje okruženje koje podstiče stremljenje ka ostvarenju nečijeg punog potencijala.¹²

Društveni razvoj

Društveni razvoj je definisan kao

“proces planirane društvene promene osmišljen da promoviše dobrobit stanovništva u celini u kontekstu dinamičnog, višestrukog procesa razvoja.”¹³

Ovaj oblik razvoja je važan kako bi stanovnici imali koristi od pozitivnih posledica kolektivnog učešća ili „društvenog kapitala“ uključujući „karakteristike društvene organizacije, kao što su mreže, norme i poverenje koje potpomaže koordinaciju i saradnju na obostranu korist.”¹⁴

11. Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP): *O ljudskom razvoju: šta je ljudski razvoj?* (2018), <http://hdr.undp.org/en/humandev> (pristupljeno dana 13.2.2020).

12. Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP): *O ljudskom razvoju: šta je ljudski razvoj?* (2018), <http://hdr.undp.org/en/humandev> (pristupljeno dana 13.2.2020).

13. Midgley, J., *Social Development Theory and Practice (Teorija i praksa društvenog razvoja)* (London: Sage, 2013) str. 13.

14. Patnam, R., “The Prosperous Community: Social Capital and Public Life.”, in: *The American Prospect* 4, „(Uspešna zajednica: društveni kapital i javni život“ u: *Američka perspektiva* 4) (13, decembar 19, 2001), str. 35–42.

Identifikovano je pet ključnih činilaca za društveni razvoj zajednica:¹⁵

1. Osećaj za mesto i osećaj pripadanja
2. Mogućnosti za kolektivne aktivnosti
3. Mogućnosti za izgradnju društvenih mreža
4. Dizajn koji podstiče interakciju
5. Podsticanje ekološki odgovornog ponašanja

Ovi ključni činoci postižu se delovanjem i važni su prilikom predlaganja unapređenja društvenog razvoja. Kako bi se to postiglo, treba razumeti trenutno stanje i nivoe društvenog razvoja.¹⁶

POVOD, METODOLOGIJA, STRUKTURA

Pretapanje kulture u razvoj predstavlja značajan pomak. Značaj kulture i identiteta predstavljen je kroz proces

"Zrazvoj se manje odnosi na oponašanje i to da se ide u korak sa nečim, nasuprot tome razvoj je sveobuhvatan proces koji sadrži različite poglede na svet – i upravo ovo stavljanje akcenta na kulturu može biti najveći izazov u redefinisaju razvoja".¹⁶

Ali zašto treba da sačuvamo malo selo kao što je Letnica? Samo zbog njegove kulture? Zašto je ovo mesto vredno razmatranja? Ovo pitanje mora da se postavi kako bi se opravdala pažnja i mogući resursi usmereni ka selu. Prvi očigledan odgovor je taj da je na ovom mestu devojčica, Majka Tereza iz Kolkate pronašla inspiraciju i svoj život posvetila služenju drugima. Međutim, sama crkva i crkveni kompleks mogli bi da opstanu i funkcionišu prilično dobro i van sela. Hodočasnici bi i dalje dolazili bez obzira na to da li je crkva okružena zgradama ili ljudima ili nije. Mnogi današnji hodočasnici ne idu u malo naselje već neposredno odlaze na svoje odredište. U stvari, najočuvanija zdanja u selu su ona koja održava Katolička crkva.

---

15. Omladinska fondacija, *razumevanje susedstva i pripadanja* (2008) str. 2, <https://youngfoundation.org/publications/understanding-neighbourliness-and-belonging/> (pristupljeno dana 17.2.2020).

16. Hettne, B. *Human Values and Global Governance: Studies in Development, Security and Culture, Volume* (Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2008), str. 697; Rojas, C., "International political economy/development otherwise" in: *Globalizations* 4 (4)(2007), str. 573-587.

Ipak, gubitak sela značio bi i gubitak konteksta oko svetinje. Crkva i „Crna Bogorodica“ postoje samo zbog ljudi, njihovih verovanja i sela. Sa gubitkom sela smanjio bi se uticaj na hodočasnike koji dolaze, a njima treba omogućiti da dožive ovo mesto kao inspiraciju, kao što je to bio slučaj sa Majkom Terezom. Posetioci moraju da imaju priliku da razgovaraju sa seljanima, da obeđuju s njima i da žive među njima. Sa gubitkom sela hodočasnici bi bili lišeni mogućnosti da Letnicu dožive kao kulturni pejzaž sa duhovnim vrednostima.

Osim verskog konteksta, ukoliko dođe do neuspeha u očuvanju Letnice, izgubiće se važan multikulturalni aspekt Kosova, imajući na umu miran suživot u Letnici između različitih zajednica kroz mnoge vekove koji može da posluži kao primer. Letnica je živi trag istorije na Kosovu koji mogu doživeti naredna pokoljenja.

Konačno, selo odlikuje skladno okruženje. Pravo je zadovoljstvo posmatrati kuće od kamena i ambare postavljene tik jedne uz druge sa krovovima od crvenog crepa koji se skoro dodiruju. Priroda oko sela takođe doprinosi ovoj lepoti sa šumom zrelih stabala u planinama i bistrim planinskim izvorom. Na samo sat vremena udaljenosti od grada Prištine, Letnica može da ponudi beg za stanovnike grada, privremeno zatišje od gradske vreve.

Dve letnje radionice u Letnici, podeljene na tri tima, jedan koji je radio na fizičkom očuvanju, drugi na interpretaciji i istraživanju, i treći na proučavanju razvoja oblikovale su metodologiju. Održana su predavanja, proučavanja drugih primera, razgovori sa pripadnicima zajednice, bilo je zapažanja i brojnih diskusija. Sprovedena je SWOT analiza (prednosti, slabosti, mogućnosti i pretnji) i dat je opis svih pitanja, kao i opis šeme problema/šeme rešenja. Ovaj izveštaj je rezultat letnje radionice i podeljen je u tri poglavlja: Prvo poglavlje je ovaj uvod, Drugo poglavlje opisuje selo u društvenom i ekonomskom pogledu i sadrži podatke prikupljene tokom rada Laboratorije nasleđa i analiza, uključujući SWOT analizu, na kraju, u Trećem poglavlju predlaže se plan razvoja i delovanja nakon čega slede zaključci i preporuke. Prilog sadrži mape, literaturu i informacije o radionici Laboratorije nasleđa (Heritage Lab).

*Slika 12 – Jedan od mnogih seoskih ambara napravljen od kamena i drvene građe od lokalnog drveta koja doprinosi graditeljskom nasleđu Letnice.
Foto: Rand Epić*

II. POGLAVLJE: KAKO RAZUMETI LETNICU

SOCIJALNA SITUACIJA

Demografski podaci

U selu još uvek živi samo 32 starih kosovskih Hrvata, „mnogi od njih su udovice i udovci, koji sami žive u trošnim kućama, na granici preživljavanja.¹⁷ Ove izdržljive duše jedini su preostali potomci prvobitnih doseljenika koji su došli da rade kao rudari u ovim udaljenim planinama pre više stotina godina. Mnoge porodice kosovskih Hrvata napustile su selo tokom sukoba i raspada Jugoslavije devedesetih godina prošlog veka i preselili se u Hrvatsku.¹⁸ Do sada, četiri kosovska Hrvata su se vratila u Letnicu od 1999.¹⁹ Njima su se 2001. godine pridružile porodice katolika Albanaca. „Otprilike 200 etničkih Albanaca iz Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije je uzurpiralo napuštene kuće kosovskih Hrvata tokom sukoba u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji 2001. godine, i otada su ostali da žive u uzurpiranim kućama“.²⁰ Prema nekim procenama u selu trenutno živi oko 200 kosovskih Albanaca različitih starosnih grupa.²¹ Na osnovu zapažanja i razgovora timova sa terena uočeno je da ove glavne grupe imaju ograničen kontakt, što za posledicu ima ne jednu, već dve male zajednice koje žive uporedo na jednom mestu. Sa dolaskom makedonskih Albanaca tokom sukoba 2001. godine „došlo je do napetosti sa žiteljima, kosovskim Hrvatima i do sukoba zbog uzurpacije poljoprivredne i stambene imovine koje pripadnici zajednica nisu bili u stanju da reše.“²²

17. Misija OEBS-a na Kosovu, *Kosovski Hrvati Opštine Vitina: ugrožena zajednica* (oktobar 2011), str. 4, <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (pristupljeno dana 17. februara 2020).

18. Šiljković, Ž., Glamuzina, M., „Janjevo i Janjevci – od Kosova do Zagreba“, u *Geoadriji* (Zadar: Univerzitet u Zadru, odeljenje za geografiju, 2004), 9/1, str. 89-109.

19. Misija OEBS-a na Kosovu, *Kosovski Hrvati opštine Vitina: ugrožena zajednica* (oktobar 2011), str. 4.

20. Misija OEBS-a na Kosovu, *Kosovski Hrvati opštine Vitina: ugrožena zajednica* (oktobar 2011), str. 4-5.

21. Misija OEBS-a na Kosovu, *Profili zajednica na Kosovu* (Priština: OMIK, 2010). Bilo je teško potvrditi ovaj podatak iako je jedan broj ljudi u selu to izjavio u razgovoru koji se obavljen sa njima.

22. Misija OEBS-a na Kosovu, *Kosovski Hrvati Opštine Vitina: ugrožena zajednica* (oktobar 2011), str. 4.

Slika 13 – Osnovna škola „Mikel Tarabuluzi“ ostaje otvorena za nekoliko dece. Foto: Rand Epič

Zdravstvena nega

Kao što je izvestio OEBS „pristup zdravstvenim uslugama je ograničen zbog ograničene pokretljivosti zajednice, nepostojanja odgovarajućeg javnog prevoza i velike udaljenosti najbližih zdravstvenih ustanova”,²³ koje su udaljene 8 km u susednoj opštini. U prošlosti je Katolička crkva obezbeđivala osnovne zdravstvene usluge na dobrovoljnoj osnovi, i pre oko deset godina postojao je program da se obnovi lokalna klinika. Kod težih bolesti, pripadnici zajednice moraju da putuju za Prištinu ili još dalje.²⁴ Zna se da trenutno nema dostupnih usluga sanitetskog prevoza niti prave klinike.

Obrazovanje

Prema planu razvoja opštine Vitina za 2010–2020. (*Urbanistički plan razvoja Vitine 2010-2015*)²⁵ selo Letnica broji 51 dece. Međutim, postoji samo jedna osnovna škola „Mikel Tarabuluzi,” i nalazi se u sastavu istoimene škole u Gornjoj Stubli, u obližnjem selu. Na osnovu razgovora na terenu (detaljnije u nastavku), obavljenih tokom radionica o kulturnom nasleđu, u školi je omogućeno obrazovanje samo od 1. do 4. razreda, a kako bi starija deca mogla da nastave školovanje, moraju da putuju u drugo selo. Zgrada škole nalazi se na brdu iznad sela i sagrađena je za vreme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. To je čvrsta građevina od armiranog betona, sa samo jednim malim delom na donjem spratu koji se trenutno koristi. Nema igrališta. Ono što ohrabruje je prisustvo dece, s obzirom da je to važan aspekt života na selu i društvenog razvoja. Nastavak rada ove škole od presudnog je značaja, jer bez nje nemoguće je podstaći nove porodice da se dosele u selo.

-
23. Misija OEBS-a na Kosovu, *Kosovski Hrvati Opštine Vitina: ugrožena zajednica* (oktobar 2011), str. 5.
 24. Na osnovu razgovora; jedna časna sestra radi kao medicinska sestra dobrovoljac.
 25. Opština Vitina, *Urbanistički plan razvoja Vitine (2010-2015)*, (Vitina: opština Vitina – Odeljenje za urbanizam, 2010.), <https://kk.rks.gov.net/viti/wpcontent/uploads/sites/32/2010/12/Plani-Zhvillimor-Urban.pdf>

Ankete

S obzirom na okolnosti u Letnici, odlučeno je da se obave strukturirane, ali otvorene, ankete radi prikupljanja podataka o socijalno-ekonomskom statusu meštana, načinima putovanja, zanimanjima, stepenu obrazovanja i trenutnom stanju za život. Na osnovu nekoliko inicijalnih probnih anketa, Kulturno nasleđe bez granica (CHwB) napravilo je upitnik kao vodič za buduće ankete i odredila je tim koji će obaviti ankete sa meštanima.

Upitnik je sadržao ova pitanja:

1. Koliko članova ima vaša porodica?
2. Koji je stepen obrazovanja u vašoj porodici?
3. Koliko članova vaše porodice je zaposleno?
4. Da li biste radili u Letnici kada biste imali priliku? Šta biste radili?
5. Kako putujete izvan Letnice?
6. Da li se bavite poljoprivredom?
7. Šta vam je potrebno u Letnici?
8. Da li ikada razmišljate da odete iz sela?
9. Da li znate išta o tome zbog čega su se kosovski Hrvati odselili iz Letnice?

U početku je ideja bila da se anketiraju svi meštani, ali zbog ograničenog vremena i resursa, tim je uspeo da obavi 13 zvanične i 24 nezvanične ankete. Međutim, ovaj proces omogućio je meštanima da se upoznaju sa projektom, njegovim ciljem i članovima. Kasnije je obavljeno mnogo nezvaničnih anketa, što je timu omogućilo da prikupi dodatne podatke. Ove ankete, kako zvanične tako i nezvanične, određivale su pravac plana razvoja.

Sažetak dobijenih informacija obuhvata:

- Stepenn obrazovanja, u proseku, na nivou je osnovne škole
- 95% ispitanika sa porodicom radi van sela
- Na pitanje da li bi želeli da rade u selu, većina je odgovorila potvrdno
- Većina je izrazila zainteresovanost da se bavi poljoprivredom, jer se mnogi već bave ratarstvom ili stočarstvom za podmirivanje sopstvene potrošnje
- Ne postoji nikakav javni prevoz i većina ljudi se oslanja na sopstveni prevoz
- Čista voda za piće, osnovna škola (od I do IX razreda) i obližnji supermarket navedeni su kao osnovne hitne potrebe
- Većina ljudi koji su anketirani uzela bi u obzir mogućnost da se odseli, zbog nepostojanja prethodno pomenutih potrebnih stvari, međutim većina bi razmislila da ostane tu ukoliko bi se poboljšao kvalitet života

Ankete su takođe otkrile da je nekoliko preostalih kosovskih Hrvata (nažalost svega četiri kosovska Hrvata je učestvovalo u anketi) bilo dobro upoznato sa istorijom: da je 2000 njihovih predaka došlo u ovaj region pre nekih 800 godina da rade kao rudari, i vremenom su osnovali porodice, napravili selo i izgradili svoju crkvu. Ovo objašnjava zašto, uprkos svim manjkavostima, oni insistiraju da tu ostanu i ulažu u to da selo i dalje živi. S druge strane, ankete su otkrile da novopridošle albanske porodice nisu dobro upoznate sa istorijom sela. Međutim, većina i jednih i drugih želi da ostane u selu ukoliko bi se poboljšao kvalitet života. Što je najvažnije, većina je spremna da radi na unapređivanju sela. Nažalost, pitanja turizma nisu bila sastavni deo ankete. Međutim, sveukupna percepcija u selu pozitivna je prema verskim praznicima i prema tome da bi trebalo pojačati turizam kako bi se osnažila ekonomija.

Ekonomsko stanje

Ekonomski razvoj je skup programa koji su od pomoći u stvaranju, zadržavanju i proširivanju radnih mesta i u razvijanju stabilne poreske osnove.²⁶ U poslednjih dvadeset godina sve je veći naglasak posebno na lokalnom ekonomskom razvoju (LER). Kao što naziv implicira, njime se posebna važnost pridaje lokalnim ekonomskim aktivnostima kako bi se suzbio uticaj globalizacije i izvršila nadogradnja jedinstvenih lokalnih prednosti. To obuhvata niz aktivnosti, uključujući planiranje i angažovanje društvene zajednice. Prema UN-Habitat-u "LER može dovesti do ekonomskih rešenja koja 'odgovaraju' lokalnim područjima – odnosno, do razvoja koji vrši nadogradnju lokalnih sredstava i prednosti, angažuje lokalno stanovništvo, razvija kapacitete i otkupljuje više od društvene zajednice".²⁷

/26

Brojne razvojne agencije već dugo prepoznaju da kulturno nasleđe ima konkurentne prednosti koje se mogu iskoristiti za lokalni ekonomski razvoj. Na događaju iz 2012. godine koji je upriličila Svetska banka, Joši-Gani (Joshi-Ghani) je rekao da

*"je važno razumeti kako gradovi [ili sela] privlače sposobne ljude i preduzetništvo da stvaraju radna mesta i kakvu ulogu oni imaju u ekonomskom rastu. Stoga je od velike pomoći pronaći povezanost između kulturnog nasleđa i stvaranja radnih mesta."*²⁸

---

26. Međunarodni savet za ekonomski razvoj (IEDC): *IEDC at a Glance*, <https://www.iedconline.org/web-pages/inside-iedc/iedc-at-a-glance/> (pristupljeno dana 17.2.2020).

27. Program Ujedinjenih nacija za ljudska naselja (UN-Habitat), *Local Economic Development in Practice - A Toolkit for LED Practitioners* (Najrobi 2013), str. 1, <https://unhabitat.org/local-economic-development-in-practice> (pristupljeno dana 17.2.2020).

28. Svetska banka, *The Economics of Uniqueness*, <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2012/09/26/economics-uniqueness-embracing-cultural-heritage> (pristupljeno dana 20.2.2020).

S obzirom na proslavu praznika Gospe Letničke, na sam objekat crkve i na "Crnu Gospu", uz povezivanje sa Majkom Terezom, ovo je jedan od najvažnijih aspekata LER-a. Nažalost, nema ekonomskih koristi za selo od ovih kulturnih dobara. Nema smeštajnih kapaciteta za hodočasnike, proslave traju jako kratko, a prodavci dolaze sa strane. Ovakva situacija bi trebalo da se promeni.

Privreda

U Letnici ne postoji proizvodna privreda. Fabrika tekstila, koja je izgrađena 1986. godine, radila je punim kapacitetom proizvodeći radne uniforme i cipele do 1999. godine. Prestala je sa radom usled sukoba i od tada ne radi. Fabrika je 2007. godine privatizovana²⁹, a pokretna imovina, uglavnom industrijske mašine za šivenje, prebačene su u subjekat pod nazivom „NewCo“ i odnete. Fabrika ima oko 3 hektara imovine i obuhvatala je proizvodni i pomoćni prostor od 3.200 kvadratnih metara.³⁰ Danas su slabe šanse da bi mala specijalizovana fabrika tekstila opstala na konkurentnom tržištu odeće. Međutim, objekat fabrike je u prihvatljivom stanju i mogao bi se videti kao vrednost i sedište za novo korišćenje, verovatno kao mesto za poljoprivrednu zadrugu ili mali centar za preradu mleka.

Zaposlenost

Većina kosovskih Albanaca u selu nije zvanično zaposlena, a mnogi se bave poljoprivredom, stočarstvom i proizvodnjom ograničenih količina mlečnih i mesnih proizvoda za potrebe porodične potrošnje.³¹ Stariji kosovski Hrvati primaju kosovsku penziju, neki od njih primaju srpsku penziju, u jednom slučaju i penziju iz Nemačke. Takođe ima sedam korisnika socijalne pomoći na Kosovu. Meštani takođe dobijaju humanitarnu pomoć od ogranka Crvenog krsta Srbije u obližnjem selu Vrbovac (Opština Klokot), gde su kosovski Srbi većina, i od mesne katoličke crkve.³²

---

29. "Kosovo Trust Agency Opens New Privatisation Wave", *BalkanInsight*, 18.7.2007, <https://balkaninsight.com/2007/07/18/kosovo-trust-agency-opens-new-privatisation-wave/>

30. Ankete

31. Ankete

32. Misija OEBS-a na Kosovu, *Kosovski Hrvati Opštine Vitina: ugrožena zajednica* (oktobar 2011), <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (pristupljeno dana 17.2.2020).

ŽIVOTNA SREDINA I POLJOPRIVREDA

Letnica se nalazi blizu Skopske Crne Gore, koja je poznata po svojoj zanimljivoj prirodi, čistom vazduhu, prelepim pogledima i potocima. Reka istog naziva kao i selo teče od iz planina kroz ovo malo naselje i daje Letnici njen miran i opuštajući karakter. Nažalost, relativno čista voda zagađena je smećem od najlonskih kesa i drugog smeća. Ima smeća uz puteve i staze koje prolaze kroz selo. Ovo smeće odvlači pažnju posetilaca od inače idiličnog ruralnog sela u prelepom prirodnom okruženju.

Poljoprivreda u Letnici razvijena je samo u određenim područjima u jako malom stepenu, gde je teren ravan, plodniji, bliži reci i pruža uslove za produktivnije uzgajanje. Postoje brojni privatni posedi na kojima se uzgajaju kukuruz, pasulj i povrće, a ostali meštani sela gaje krave i koze. Neki zemljoradnici imaju traktore, ali je primetan nedostatak odgovarajuće mehanizacije potrebne u poljima, i većina radova na malim parcelama obavlja se ručno, kao pre nekoliko vekova. Trenutno u selu ne postoji zemljoradnička zadruga, poljoprivredna pijaca ili sistem zvanične distribucije. Topografija doline otežava snabdevanje radnih polja smeštenih uzbrdo od reke vodom, jer ne postoji sistem vodosnabdevanja. Procenjuje se da se trenutno obrađuje manje od 20 % obradivog zemljišta.

Infrastruktura

Glavni put do sela je asfaltiran i u odličnom stanju, ali to nije slučaj sa drugim područjima infrastrukture. Vodosnabdevanje, prevoz, ulična rasveta, odvoz smeća i kanalizacija su u zapuštenom stanju ili ne postoje. Postojeći sistem vodosnabdevanja finansirali su meštani i izgrađen je pre više od 30 godina. Međutim, 2007. godine, javno komunalno preduzeće Hidromorava proverilo je sistem cevovoda i izvestilo da ga je potrebno u potpunosti zameniti. Do sredine 2011. godine opština je govorila da nema novca da finansira ove radove; međutim, u julu 2011. godine raspisali su projekat za delimičnu popravku delova primarnog vodovodnog sistema u Letnici i mestu Šašare, što je završeno krajem jula 2011. godine.³³ Na osnovu informacija dobijenih sa terena danas većina kuća u selu nema tekuću vodu jer je glavna cev nedavno oštećena.

Ne postoji sistem javnog prevoza do sela i jedini način da se stigne do ovog udaljenog mesta je privatnim vozilom. Na ulicama čitavog sela nema rasvete. Kao i u mnogim drugim opštinama na Kosovu, kao što je Vitina, odvoz smeća takođe predstavlja ozbiljan problem.

33. Misija OEBS-a na Kosovu, *Kosovski Hrvati iz Opštine Vitine: ugrožena zajednica* (oktobar 2011), <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (pristupljeno dana 17.2.2020).

Selo Letnica je jedno od mesta gde je ovaj problem izraženiji.³⁴ Na kraju, Letnica takođe nema funkcionalan opštinski kanalizacioni sistem i umesto njega oslanja se na privatne septičke i procedne jame.

KULTURA, TURIZAM I PRAZNICI

Letnica je čuvena po Crkvi Uznešenja Bogorodice Crnagorske, koja je od velikog značaja za katoličke vernike. Takođe se mora istaći važnost ovog sela i njegove crkve jer je upravo tu mlada devojčica Agnesa Gondža Bojadžiju čula poziv Gospoda, pronašla nadahnuće i posvetila svoj život pomaganju drugima; kasnije je bila poznata kao Majka Tereza. Postoje četiri objekta koje je Ministarstvo kulture, omladine i sporta od 2018. godine stavilo na Listu spomenika pod privremenom zaštitom: Ivanova kula, Josipova kula, Kula Nikole Mite, Mlin Froka Dokića, koji je Kulturno nasleđe bez granica (CHWB) nedavno konzerviralo tokom Laboratorije nasleđa 2018. godine.³⁵

Mnoge kuće su izgrađene od kamena. One se dele u pet kategorija:

1. Ruševine
2. Napuštene i u lošem stanju
3. Poluprazne, ali ipak održavane i u njima neko boravi tokom praznika ili vikendima
4. Kuće u kojima žive druga lica, a ne zakonski vlasnici, i koje su u stanju propadanja
5. Kuće u kojima žive vlasnici i koje su generalno u dobrom stanju

---

34. Institut GAP, *Komuna e Vitisë: problemet kryesore dhe trendët buxhetor (GAP report)*, <http://www.komunat.institutigap.org/Files/viti/2013/Komuna%20e%20Vitisë%20-%20problemet%20kryesore%20dhe%20trendet%20buxhetore.pdf> (pristupljeno dana 17.2.2020).

35. https://www.mkrs-ks.org/repository/docs/Lista_e_Trashegimise_Kulturore_per_Mbrojtje_te_Perkohshme_2018.pdf, strane. 42-43, br. 1259-1262 (pristupljeno dana 20.2.2020). Lista spomenika pod privremenom zaštitom od 2018. godine važeća je od 10. oktobra 2018. godine do 10. oktobra 2019.god.

Slika 14 - Majka Tereza iz Kolkate (Wes Phelan)

Posete selu od strane hodočasnika, potomaka porodica koje su otišle odatle ili onih koji naprosto traže idilično mesto da se sklone od gradskog života pružaju obećavajuću osnovu za lokalni ekonomski razvoj. Svečanosti počinju 14. avgusta misom u 11.00 sati. Bogoslužjenje se održava kao obeležavanje blagoslova za postojeći objekat crkve 1931. godine. Zatim, 14. avgusta, uveče u 17.00 h, ima još jedna služba u crkvi na hrvatskom jeziku, i još jedna na albanskom jeziku sat vremena kasnije, u 18.00 h. U 19.00 h, statua Crne Bogorodice iznosi se na čelo litije koja kreće od crkve i ide kroz selo Letnicu. Noću 14. i 15. avgusta upaljene su sveće, a ljudi imaju celovečernje bdenje i nastoje da ostanu budni. Sledećeg dana u 06.00 h ujutru dan počinje bogoslužjenjem na albanskom jeziku, nakon čega sledi služba na hrvatskom jeziku u 09.00 h, i glavno bogoslužjenje u 11.00 h, i na albanskom i na hrvatskom jeziku. Nakon bogoslužjenja statua Crne Bogorodice (Gospa) se iznosi radi još jedne litije kroz selo. Tokom praznika vernici nastoje da dotaknu Gospu svojim nakitom i nadaju se da će uhvatiti deo Gospine odore koja se seče na deliće i daje svima prisutnima.³⁶ Takođe, svake godine poslednje subote u maju vernici u crkvi slave kraj meseca Svete Marije.³⁷ Postoje i druge službe koje se održavaju na važne verske praznike, kao što su Božić i Uskrs, a redovna bogoslužjenja se održavaju nedeljom, ali ona nisu toliko posećena kao velike svečanosti.

36. Duijzings, G., *An ethnographic sketch of Letnica, The exodus of Kosovo Croats, A chronicle of ethnic unmixing, Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. (New York: Columbia University Press, 2000), str.39.

37. *Vaticannews*, *Mbyllja majit në Shenjtëroren e Zojës së Madhe në Letnicë* (30.05.2019), <https://www.vaticannews.va/sq/bota/news/2019-05/letnice-te-voja-madhe-mbyllet-muaj-maj.html> (pristupljeno dana 17.2.2020).

ANALIZA I SWOT ANALIZA

Tokom vežbi Laboratorije nasleđa urađena je SWOT (prednosti, slabosti, mogućnosti, pretnje) analiza kao grupna vežba i potvrđena je nezvaničnim anketama sa učesnicima iz sela. Ovim su otkrivene ne samo poznate prednosti, kao što je povezanost sa Majkom Terezom, već i nepostojanje osnovnih potrepaština za opstanak. Takođe se pokazalo da meštani imaju mnogo prednosti ali ih ne kapitalizuju.

Prednosti

- Povezanost sa Majkom Terezom kao mestom njenog prizvanja
- Dijaspora u Hrvatskoj često se vraća ovde i i dalje oseća povezanost
- Jedan glavni verski praznik koji sa drugim manjim svečanostima privlači na hiljade ljudi
- Priroda i životna sredina su u velikoj meri netaknute
- Objekti su atraktivni, autentični i selo ima integritet
- Relativno mala udaljenost do glavnog gradskog područja, Prištine
- Do Hrvatske može da se putuje kolima
- Veoma dobri putevi u selu
- Snažna zajednica sa decom i školom

Slabosti

- Mala podeljena zajednica sa puno starih lica
- Nema infrastrukture, loša rasveta, nema vodosnabdevanja, delimična kanalizacija
- Nema ekonomske aktivnosti, osim poljoprivrede za sopstvene potrebe i subvencija
- Nema prodavnica, pijace ili maloprodajnih objekata
- Malo podataka o socijalnom stanju, kulturi, nedovoljno istraživanja
- Ne postoji hotel, gostionica ili pansionski smeštaj
- Više vlasnika napuštene imovine
- Nema vizije budućnosti, nema konkretnih planova
- Generalno ima površinskog smeća u reci i na putevima
- Nema objekta zdravstvene zaštite
- Nema infrastrukture za javni prevoz

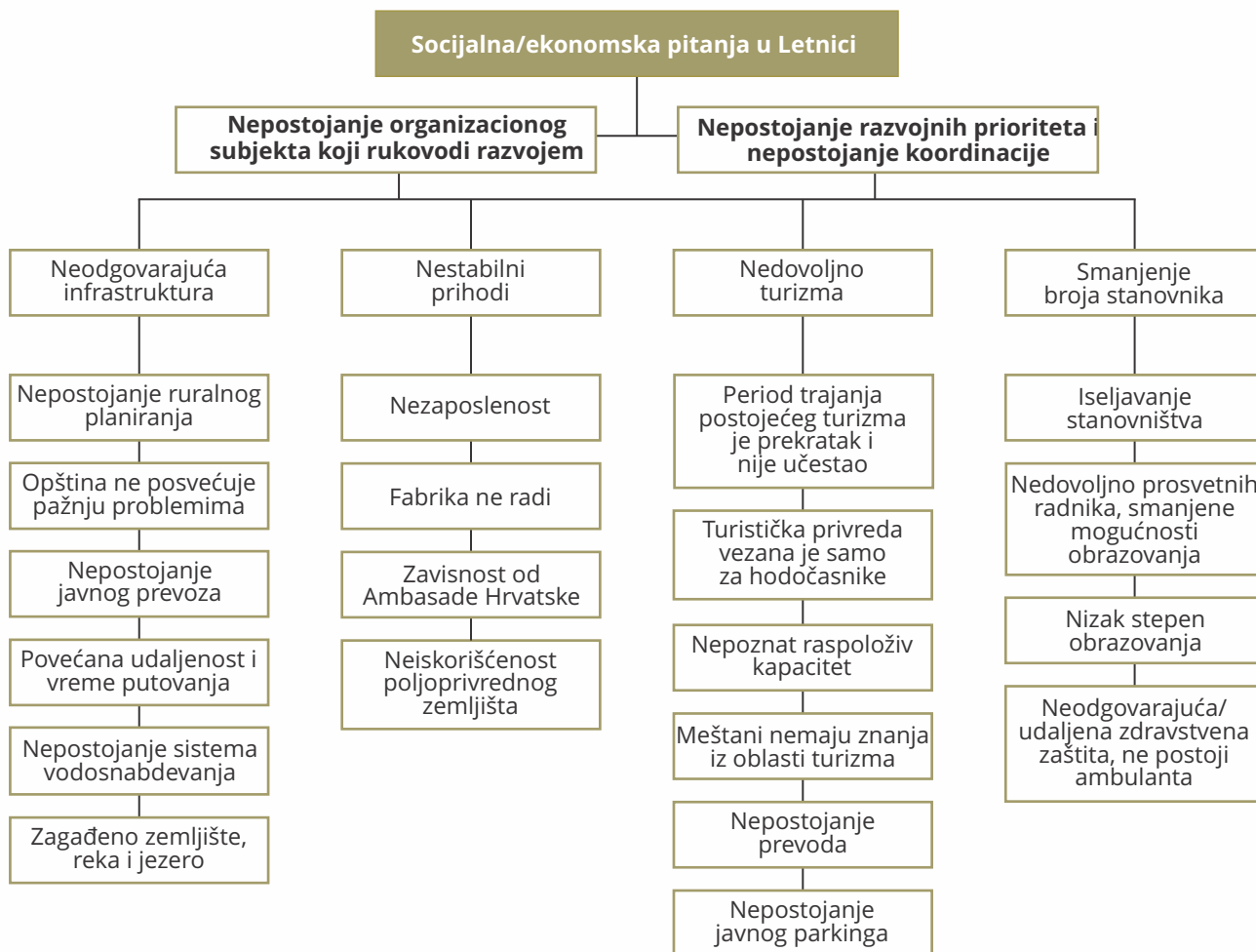
Mogućnosti

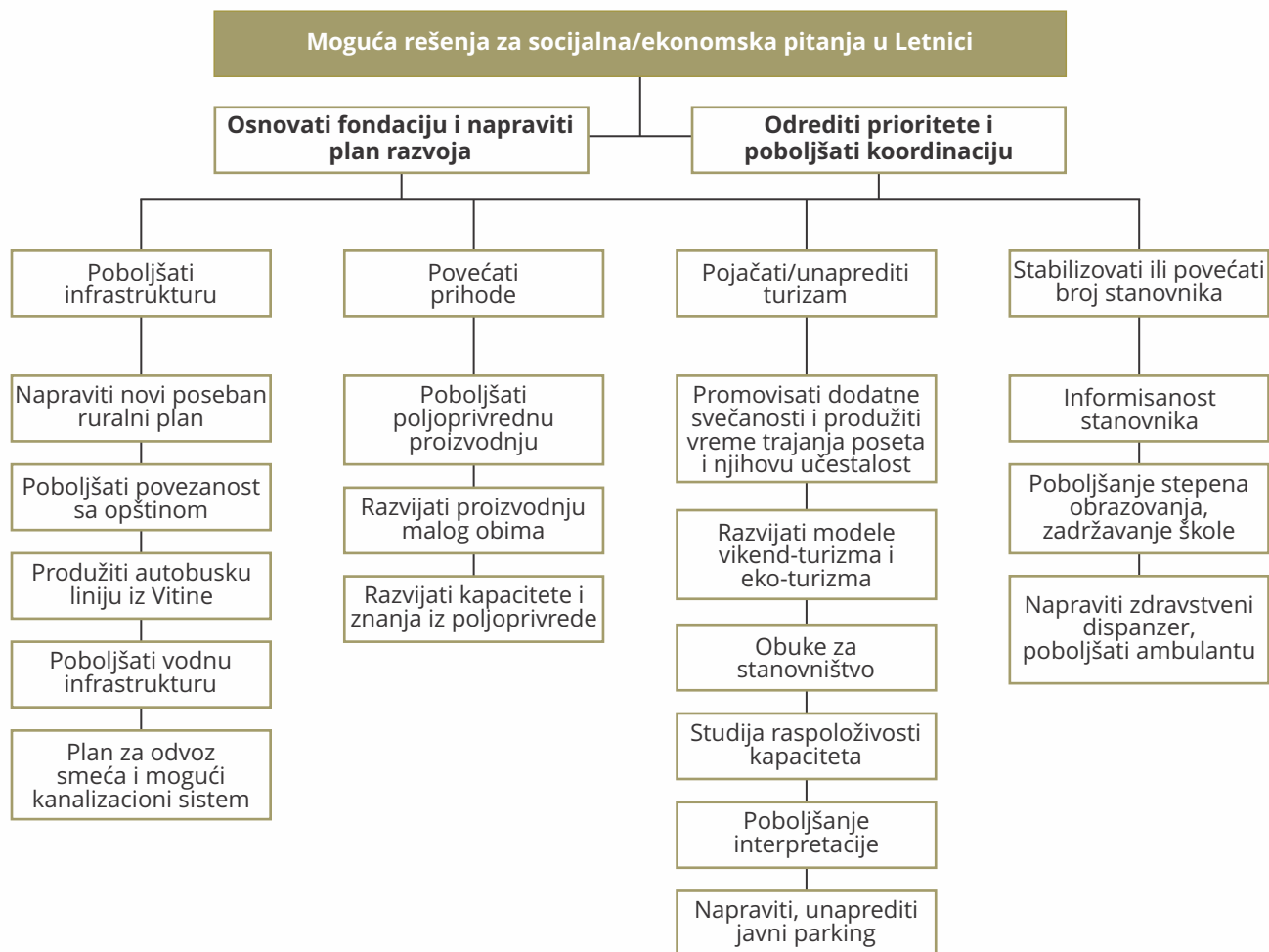
- Jedan glavni praznik, drugi manji praznici mogli bi da budu razvijeni, uključujući Božić i Uskrs, kao i bogoslužje nedeljom
- Zdrava životna sredina i poljoprivreda mogle bi da omoguće direktnu prodaju od zemljoradnika do potrošača
- Vlasnici imovine koji ne žive u njoj mogli bi da je ustupe radi konzervacije
- Dijaspora može da se vrati u većem broju, mogućnosti za letnjikovce
- Prazna fabrika tekstila može da se adaptira u zemljoradničku zadrugu i eventualno mali proizvodni pogon
- Kampovi CHwB-a, pomoć OEBS-a i skorašnji fokus na selo
- Mala udaljenost do Prištine može podstaći posete vikendom

Pretnje

- Mali broj stanovnika, starijima treba pomoć
- Porodice će možda otići u potrazi za zaposlenjem; mladi će otići radi obrazovanja/škole će se možda zatvoriti
- Subvencije iz Hrvatske i drugih vladinih izvora mogu prestati ili biti smanjene
- Turizam, premda trenutno nije na visokom nivou
- Loše stanje objekata, posebno kuća i štala
- Nestručnost za izvođenje odgovarajuće konzervacije manjeg obima
- Neodržavanje

Tokom Laboratorije nasleđa izvedena je vežba stabla problema/rešenja na osnovu istraživanja, anketa, opservacija i diskusionih sastanaka. Ovaj vid analize razlaže problem na upravljive elemente i omogućava da se razumeju međusobna povezanost i hijerarhija pitanja i na taj način omogućava određivanje prioriteta. Vežba je počela stablom problema i debata se odvijala u malim grupama na sastancima za iznošenje ideja, nakon čega je usledilo razmatranje mogućih rešenja. Dijagram drugog stabla, kao slika u ogledalu, sadrži predložena rešenja za svaki problem. Na narednim stranama nalaze se rezultati ove vežbe i analize. Rezultati su razmatrani sa nekoliko ključnih zainteresovanih strana radi potvrđivanja i prilagođeni su shodno tome.

III. POGLAVLJE – PREDLOG PLANA RAZVOJA

U ovom poglavlju opisuju se elementi za predlog plana razvoja Letnice uz pozivanje na četiri stuba održivog razvoja iz I. Poglavlja. Nadovezuje se na ranija poglavlja i utvrđuje dobra, uzimajući pri tom u obzir analizu problema i potreba sela.

Ovi ključni elementi za predlog plana predstavljaju samo preliminarni okvir za konačni plan razvoja, te je možda potrebno prilagoditi ih. Prpratni postupak se može sprovesti npr., kroz drugu laboratoriju nasleđa koja obuhvata što je više moguće aktera. Izradom predloga plana razvoja obrađuje se ne samo širok spektar stvari, već bi trebalo da obuhvati i puno aktera, koji će doprineti sprovođenju plana. Dok će se budućim planom razvoja obezbediti programsko, rukovodeće i zakonodavno okruženje, akcionim planom se navodi „mapa puta“ za propisnu primenu plana razvoja. Akcionim planom se sa druge strane plan razvoja pretvara u operativni dokument tako što pominje zadatke i uključene aktere.

DRUŠTVENI ASPEKTI

Plan razvoja mora da počne sa društvenim aspektima sela. Pozivajući se, još jednom, na ključne činioce pomenute u I. Poglavlju:

1. Osećaj mesta i pripadnosti
2. Prilike za kolektivne aktivnosti
3. Prilike za izgradnju društvenih mreža
4. Projekat koji podstiče interakciju
5. Podsticanje ponašanja koje se zalaže za životnu sredinu

Jasno je iz zapažanja i obavljenih razgovora da u Letnici već postoji osećaj mesta kod onih koji još uvek žive u selu, što je očigledno pošto su odbili da ga napuste. Osećaj pripadnosti postoji i kod dijaspore i vernika. Međutim, ovo se ne prevodi neophodno u dovoljan društveni razvoj za očuvanje zajednice i sela. Osećaj pripadnosti je donekle naprsao, imajući u vidu dva različita elementa postojeće zajednice, a dodatno je narušen zbog prekida veze između crkve i sela. Prema tome, mora se uvesti program društvenog razvoja koji radi zajedno sa dvema stranama zajednice i angažuje crkvu. Potrebe se moraju utvrditi i akteri mobilisati kroz pristup od dna ka vrhu. Prema tome, prvi predlog u ovom planu razvoja je da se radi sa

zajednicom na stvaranju zajedničke vizije za podršku razvoju. Ovo bi moglo da se učini kroz kamp Laboratorije nasleđa ili drugu aktivnost, kao što je okrugli sto, koja bi okupila sve moguće aktere, uključujući i organe vlasti, predstavnike građanskog društva, članove verskih zajednica, specijalizovane grupe i organizacije (npr. univerziteti i razvojne organizacije) kao i individualne stručnjake, a koji bi mogli da izrade i saglase se oko akcionog plana za formulisanje narednih koraka i pronalaženje neophodnih finansijskih sredstava. Bliski angažman meštana u procesu prepoznavanja, izrade i odlučivanja dovešće do velikog i neophodnog „vlasništva“ nad ovim predlozima među meštanima Letnice i obezbediće efikasnu primenu „njihovog“ plana razvoja.

Trenutno, ne postoje koordinisani naponi za društveni razvoj; samim tim, drugi ključni aspekt ovog plana razvoja je da se stvori fondacija „Letnica poziva“ tako da svako ima priliku da doprinese, a razvoj se može usmeravati lokalno. Namera takve fondacije je da se angažuju svi članovi zajednice na planiranju budućnosti uz istovremeno podsticanje saradnje unutar zajednice i povezivanja sa širim regionom. Zatim, fondacija može da traži podršku i finansijska sredstva za razvoj te da postupa kao zastupnik potreba zajednice. Najvažnije, može da obezbedi prilike za kolektivne aktivnosti i da omogući društveno umrežavanje.

Porodice su od presudnog značaja za obezbeđivanje budućnosti Letnice. Prema tome, neophodni su združeni naponi da bi se zadržale postojeće porodice i privukli novi članovi zajednice. Najprivlačniji aspekt je zaposlenje, a isti je obrađen u narednom odeljku, ali postoje i drugi aspekti uključujući i obezbeđivanje smeštaja, što bi moglo da se ostvari renoviranjem postojećih istorijskih domova, obezbeđivanjem osnovnih usluga i održavanjem škole. Jedan od ključnih aspekata za privlačenje porodica ili parova je prisustvo škole. Letnica je srećna u smislu toga da u selu ima dece i da je školski objekat i dalje u funkciji. Od presudnog je značaja da ova škola dobije podršku do poslednjeg deteta i da se čak i proširi na dodatne časove za odrasle, kao i na igralište. Postojeći objekat može da se koristi i za društvena okupljanja.

Na kraju, postoje osnovne socijalne usluge koje se moraju uzeti u obzir. Iste obuhvataju funkcionalnu kliniku za zdravstvenu zaštitu sa redovnim zakazanim posetama lekara i sistemom hitne pomoći do bolnice u Vitini. Takođe, trebalo bi da se popravi veza sa javnim saobraćajnim prevozom, sa namenskom autobuskom linijom, što bi takođe unapredilo pristup zdravstvenoj zaštiti i obrazovanju. Postojeći autobuski terminal udaljen je samo šest kilometara, a linija bi mogla da se produži čime bi se ostvario uticaj na zajednicu. Druge osnovne usluge poput infrastrukturnih projekata obrađene su u odeljku o životnoj sredini.

EKONOMIJA

Čak i sa posebnim akcentom na društveni razvoj, ekonomski aspekti se ne smeju ignorisati, jednostavno zato što daju sredstva za opstanak zajednice i privlačenje novih porodica. Kao što je prethodno pomenuto u II. Poglavlju, trenutna ekonomija se zasniva na poljoprivredi koja služi za izdržavanje i na subvencijama – ovo bi moglo da zvuči kao teška situacija, ali srećom, u Letnici postoje dobra koja mogu da se iskoriste, naime poljoprivreda, turizam, a možda i u ograničenoj meri proizvodnja. Saglasnost i aktivni angažman mnogih različitih aktera u Letnici, opštine, ministarstava i drugih sektora (npr. katoličke crkve u selu) oko izabranog pravca i napravljenih koraka omogućiće pokretanje ovih inicijativa.

Poljoprivreda

Trenutno, poljoprivredna proizvodnja je ograničena na lokalnu potrošnju, nekoordinisana i neefikasna. Prema tome, mora da se izradi i primeni plan za organizovanje rada, povećanje proizvodnje i dodavanje vrednosti. Ovaj plan može da počne kao studija postojećih praksi poljoprivredne proizvodnje, izdvajanje zemljišta koje je na raspolaganju za proizvodnju sa održivim ili većim prinosom i, ključno, obukom za seljane. Takvim planom bi mogla da se predloži i zadruga, kao i program neposrednog plasmana iz gazdinstva na tržište ili organske proizvodnje. Takvi programi su se dokazali uspešnim u drugim seoskim sredinama i seljanima omogućili da koordinišu svoj rad, te da neposredno plasiraju proizvode registrovanim potrošačima u urbanim centrima poput Prištine. Ovi programi obuhvataju organizaciju trenutne proizvodnje, omogućavanje deljenja resursa i opreme, promociju kroz marketing, lokalizovano brendiranje i mehanizme isporuke. Jedna obećavajuća ideja je da se postojeća, a zatvorena tekstilna fabrika iskoristi za poljoprivrednu zadrugu i možda pretvori u centar za ograničenu proizvodnju mlečnih proizvoda. Iako su ovo ambiciozne ideje, nisu nerealne imajući u vidu to da poljoprivredna proizvodnja postoji, da je tržište organskih proizvoda u porastu, da je većina seljana više nego zainteresovana i da postoji povezanost između Letnice i netaknutog prirodnog okruženja u planinama, a koje bi moglo da bude činilac koji pravi razliku.

Turizam

Uprkos slavi koju Letnica ima sa svojom „Bogorodicom Crnogorskom“ i svojom vezom sa Majkom Terezom, selo ima veoma malo ekonomskih koristi od verskog hodočašća. Na hiljade posetilaca okuplja se na praznik Velike Gospe na posedu crkve, dolaze i prodavci iz obližnjih sela koji postavljaju privremene štandove za prodaju hrane i suvenira. Ovo nije neophodno greška zajednice; oni jednostavno ne uspevaju da iskoriste prednosti sopstvenih dobara kulturnog nasleđa. Pored toga, postoji samo jedna veća svečanost koja je kratka, a traje samo dva dana.

Da bi selo bolje iskoristilo ekonomsku prednost svojih kulturnih dobara, potrebno je napraviti nekoliko koraka. Glavna svečanost na Veliku Gospu trebalo bi da se produži na više od dva dana, a dodatne svečanosti bi trebalo da se osnuju i promovišu, poput Božića, Uskrsa i dana kanonizacije Majke Tereze, pa čak i njenog rođendana. Pored verskih poseta, trebalo bi promovisati i ekološka dobra sela kao zdravog putovanja za vikend iz obližnjih gradova. Mogle bi da se stvore i dodatne atrakcije poput planinskih staza, staza duž reke ili drugih događaja poput prirodnjačkih ili umetničkih kurseva. Ove aktivnosti bi trebalo da povećaju potražnju za posetama, a da bi se zadovoljila potražnja, nekoliko postojećih praznih domova moglo bi da se renovira i pretvori u gostinske kuće ili prenoćišta sa doručkom. Pošto je selo malo, trebalo bi da se izvrši studija raspoloživosti kapaciteta da bi se pomoglo oko promovisanja poseta verskim svetkovinama poput Uskrsa ili Božića. Skoro sigurno da je ovaj kapacitet premašen na prostoru sa velikim prometom oko crkve za jednu kratku svečanost poput Bogorodice Crnagorske. Međutim, izveštaji pokazuju da je unutrašnjost sela prazna u ovom periodu.

Da bi lokalni prodavci iskoristili posete, jedna ideja je da se uvede program sertifikacije, „proizvedeno u Letnici“, kao i taksa za sistem licenciranja za sve nove prodavce, koja će se uplaćivati u revolving fond za konzervaciju, odnosno za održavanje sela. Na kraju, meštani bi mogli da dobiju informacije o vođenju turista da bi mogli da se bolje upoznaju i više cene Letnicu.

Manja proizvodnja

Poslednji aspekt je obaviti probni rad na stvaranju proizvoda, a koji bi se proizvodili u Letnici. Ovo bi moglo da bude organsko povrće, meso, jogurt i drugi mlečni proizvodi, a koji bi mogli da se prodaju u selu ili dalje. Ovim bi se povećala proizvodnja i dodala vrednost robi. Jedna ideja koja je ukratko ispitana tokom radionice bila je proizvodnja sveća za prodaju turistima ili hodočasniciima. Takvi jednostavni proizvodi iskorišćavaju mesto i pomažu da se od Letnice napravi brend koji ne može lako da se replikuje.

/38

Slika 16 – Napuštene zavičajne kuće mogle bi da se pretvore u gostinske kuće. Foto: Rand Epič

*Slika 17 – Mnoge dobro održavane bašte bi mogle da se prošire da opslužuju hrvatski restoran.
Foto: Rand Epič*

*Slika 18 – Nedavno konzerviran mlin privlači interesovanje i posetioce tokom vikenda.
Foto: Rand Epič*

*Slika 19 – Pristup selu vozilima ne obezbeđuje gostoprimljivo okruženje.
Foto: Rand Epič*

OKRUŽENJE

Letnica se nalazi u prelepom prirodnom okruženju. Selo je smešteno na maloj udaljenosti između planina sa potokom koji teče cele godine kroz selo. Tokom leti, brda su zelena, a u jesen lišće se menja u crvenu i zlatno braon broju. Postoji mala staza koja prati potok, vijugavim pravcem kroz selo, a koja nestaje u planine. Na ravnim površinama nalaze se dobro održavane bašte sa povrćem okružene zidovima, kao i polja za stoku. Međutim, kao i u slučaju verskih svečanosti, zajednica ne uspeva da u celosti iskoristi ovo dobro ili prednost. Prema tome, treba preduzeti nekoliko mera u vezi sa okruženjem.

Seljanima se mora podići svest o tome da oni upravljaju okruženjem i da njihovi postupci, koliko god da su mali, utiču na isto. Ovaj rad na podizanju svesti mogao bi da se odvija u vidu budućih kampova Laboratorije nasleđa CHwB-a, koje bi predvodila Misija OEBS-a na Kosovu ili neki drugi subjekat. Dodatni naponi takvih kampova mogli bi da budu čišćenje potoka od smeća i smanjenje smeća na površini na putevima u selu. Sa ovim u vezi, mogla bi da se postave posebna mesta za sakupljanje đubreta ili ponovo postave kante, da se redovno čiste, često prazne i utvrdi i uspostavi lokacija za odlaganje. Takve mere bi bile primećene i Letnicu bi učinile prijatnijom kako za zajednicu tako i za posetioce.

Pored samog sela, postoji samo nekoliko staza za uživanje u prirodi. Jedna takva staza koja je pronađena mogla bi da bude duž reke, a druga bi mogla da se napravi u brdima. Staza iz sela bi mogla da se odredi za iskorišćavanje promena u nadmorskoj visini za pogled nazad na selo. Mogla bi da se odrede i posebna mesta za kampovanje i uspostave van sela da bi se hodočasnici raširili na veći prostor i da bi se povećao kapacitet. Ti kampovi bi mogli da se smeste u brdima sa pogledom na crkvu i selo.

/40

Slika 20 – Ruralna lokalna ekonomija zasniva na poljoprivredi koja služi za izdržavanje, kao i na subvencijama. Foto: Rand Epič

Pristup selu uokviruje katolička crkva, a na dnu brda, nalazi se asfaltirani parking. Smatra se da je ovo za vozila i prodavce. Bilo bi bolje da se prodavci raštrkaju po selu, što bi oslobodilo mesto da se ovaj veliki parking znatno ulepša.

Konačni aspekt u vezi sa razvojem okruženja tiče se infrastrukture koja bi podržala čisto i zdravo okruženje. Neophodno je rešiti problem snabdevanja svežom vodom kao i kanalizacionog sistema. Trebalo bi da se izvrši posebna studija u vezi sa ovim.

Pejzaž, zajedno sa selom doprinosi formiranju lokalne kulture i predstavlja osnovnu komponentu kulturnog nasleđa koja doprinosi ljudskom blagostanju i evropskom identitetu.³⁸ Kulturni pejzaži, zavičajna arhitektura i zajednice živo su spremište koje bi trebalo da se iskoristi za produblјivanje znanja koje imamo o istoriji, umetnosti, kulturi, klimi, adaptaciji, inovaciji, poljoprivredi i održivosti.

KULTURA

Poslednji stub plana razvoja je materijalno i nematerijalno kulturno nasleđe sela. Takođe, u ovom smislu, neophodno je prepoznati odgovarajuće aktere za predstojeću aktivnost kroz gore pomenuti „okrugli sto“. Osim toga, njihov angažman i posvećenost mora da bude predmet akcionog plana, koji je od presudnog značaja za uspešnu primenu plana razvoja. Kao što je često pominjano, Letnica ima mnoge prednosti u ovom smislu, od impresivne crkve sa Bogorodicom Crnagorskom do veze sa Majkom Terezom. U tom pogledu, Letnica bi imala koristi od uključivanja sela na planiranoj stazi Majke Tereze, koja prati život svetice u mladosti. Dodatni korak je da se Katolička crkva uključi u ovaj proces i da ojača svoje veze sa selom. Nažalost, sveštenici i časne sestre nisu mogli da se sastanu i rade sa ekipom Laboratorije nasleđa. Ali postoje i drugi manje očigledni aspekti kulturnog nasleđa. Materijalni aspekti obuhvataju jednostavnu, ali iskrenu zavičajnu arhitekturu kuća i mlina, kamenih zidina oko polja i brojnih starih ambara koji svi imaju crveni crep. Nematerijalni aspekti obuhvataju priče meštana i jedan restoran u mestu koji služi tradicionalna hrvatska jela koristeći samo lokalne organske sastojke.

---

38. Preambula Evropske konvencije o pejzažu (Savet Evrope, 2000).

Drugi aspekt kulturnog razvoja trebalo bi da bude detaljno mapiranje kulturnih resursa, njihove ugroženosti i toga kako se mogu očuvati i iskoristiti. Ovo obuhvata pronalaženje vlasnika i dobijanje njihove saradnje za projekat konzervacije, kao i kontaktiranje potencijalnih donatora i investitora. Ovo je već počelo u sklopu projekta Laboratorije nasleđa. Naredni korak je da se odredi jedan tradicionalan dom koji će proći kroz konzervaciju, a koji će poslužiti kao gostinska kuća za posetioce tokom vikenda ili verske hodočasnike. CHWB, preko Laboratorije nasleđa, već je postavio dobar primer kroz konzervaciju mlina.

Na kraju, zajednica bi trebalo da se angažuje na održavanju i brizi o sopstvenom kulturnom nasleđu. Čineći to, Letnica bi mogla da iskoristi svoje postojeće kulturne resurse koji bi bili od koristi za zajednicu.

Nema poseta na Uskrs. Ovo bi trebalo da se promovise.

Treba promovisati veći broj poseta tokom vikenda.

Podsticanje poseta na više od 3 dana do cele sedmice.

Trebalo bi promovisati i posete na Božić.

Slika 22 – Dijagram svečanosti i posetilaca Letnice. Postojeće veće svečanosti trebalo bi da se produže na više od dva dana, a drugi praznici, poput Božića i Uskrsa promovisali.

ZAKLJUČCI

Osim ako se nešto ne uradi narednih godina, selo Letnica neće preživeti još dve decenije. Vremenom, nekoliko preostalih kosovskih Hrvata će preminuti, potomci dijaspore će izgubiti svoju vezu sa ovim mestom, a mladi kosovski Albanci će se odseliti u potrazi za obrazovanjem, poslom i urbanim prilikama. Selo bez svoje zajednice će se raspasti kamen po kamen. Crkva, njena Bogorodica Crnagorska unutra i glavne verske svečanosti će bez sumnje preživeti – ali će doživljaj budućih hodočasnika i drugih posetilaca biti siromašniji bez sela i zajednice koja je izgradila crkvu. Selo, sa svojim malim kućama i ambarima, pruža kontekst koji crkvi daje osećaj veličine i svrhe. Bez sela, crkva bi delovala mala u poređenju sa planinama.

/44

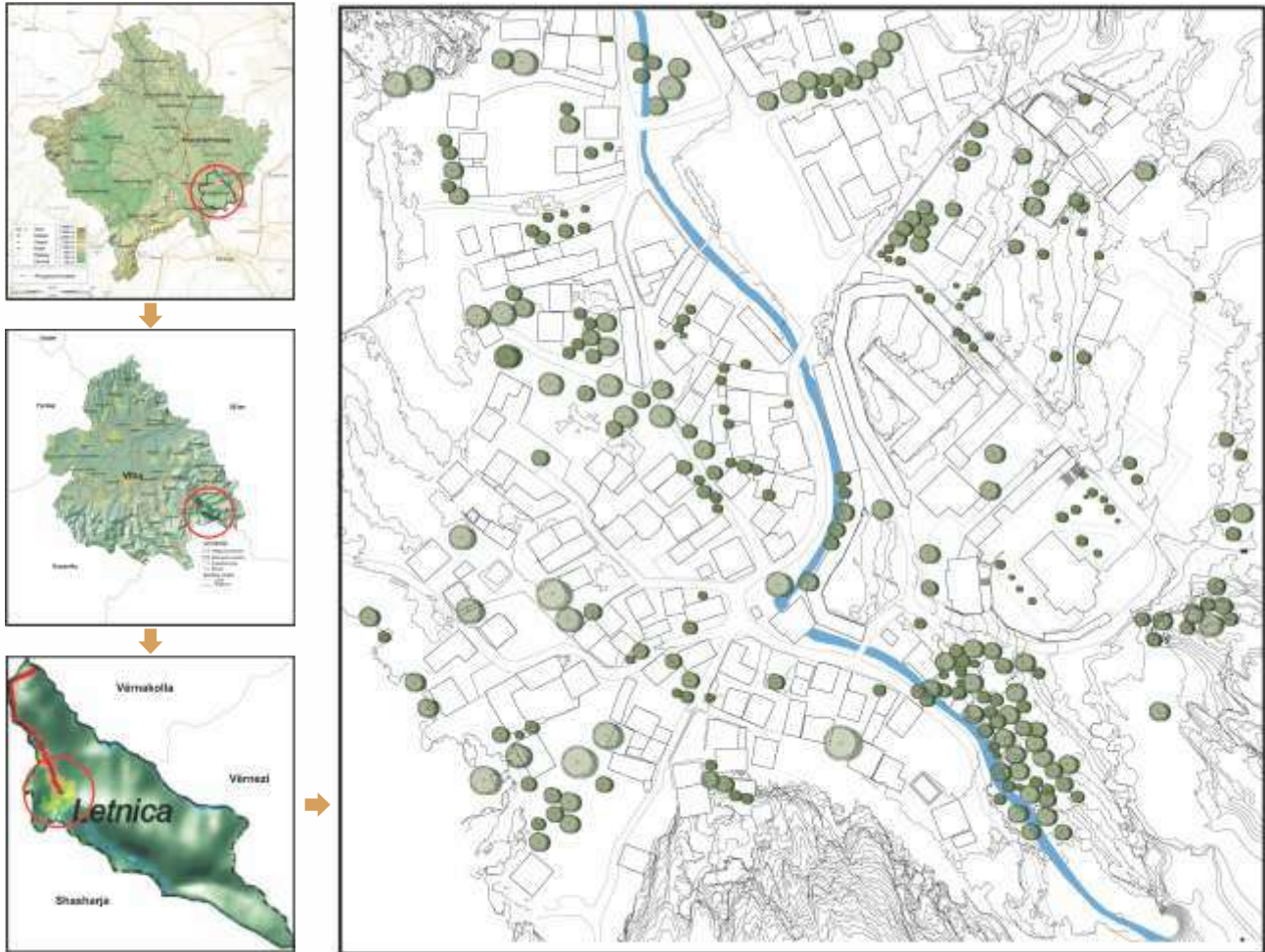
Radionice Laboratorije nasleđa koje je održala organizacija Kulturno nasleđe bez granica (CHWB), a koje je podržala i Misija OEBS-a na Kosovu, samo su početak, a u svom fokusu su imale ovo malo selo. Ova pažnja je neophodna, jer da bi selo preživelo, trebalo bi da se na održiv način ulože naponi koji obuhvataju druge organizacije, institucije i ljude, a sve uz saradnju. Istraživanje na terenu i ideje predstavljene u ovom izveštaju takođe su samo početak i trebalo bi da se dodatno razviju i proprate.

U ovom izveštaju opisana je radionica u vezi sa ruralnim razvojem i naporima koje su učesnici uložili u sakupljanje podataka i stvaranje ideja. Trebalo bi održati dodatne radionice da bi se nadovezalo na ove ideje i detaljnije opisali problemi te bolje formulisao plan ruralnog razvoja.

Na kraju, Letnica će uvek biti pod pretnjom zbog svoje udaljenosti i male veličine. Ali, poseduje mnoge kulturne i prirodne prednosti, a one su dobra koja bi upravo mogla da spasu ovo malo ali značajno selo, za šta je, međutim, potreban oprez. Rad ne sme da prestane.

DODATAK

MAPE - REGIONALNE

Slika 23 – Mapa pokazuje lokaciju regiona unutar Kosova i selo Letnica u odnosu na ostale glavne gradove. Zeleni krugovi na mapi sela sa desne strane pokazuju postojeće zrelo drveće. (Redži Mušica, 2019).

KONTEKST

Slika 24 – Mapa otvorenih ulica pokazuje lokaciju Letnice, topografiju, najbliži veći grad Vitinu u blizini granice (Openstreet Map, 2019).

/46

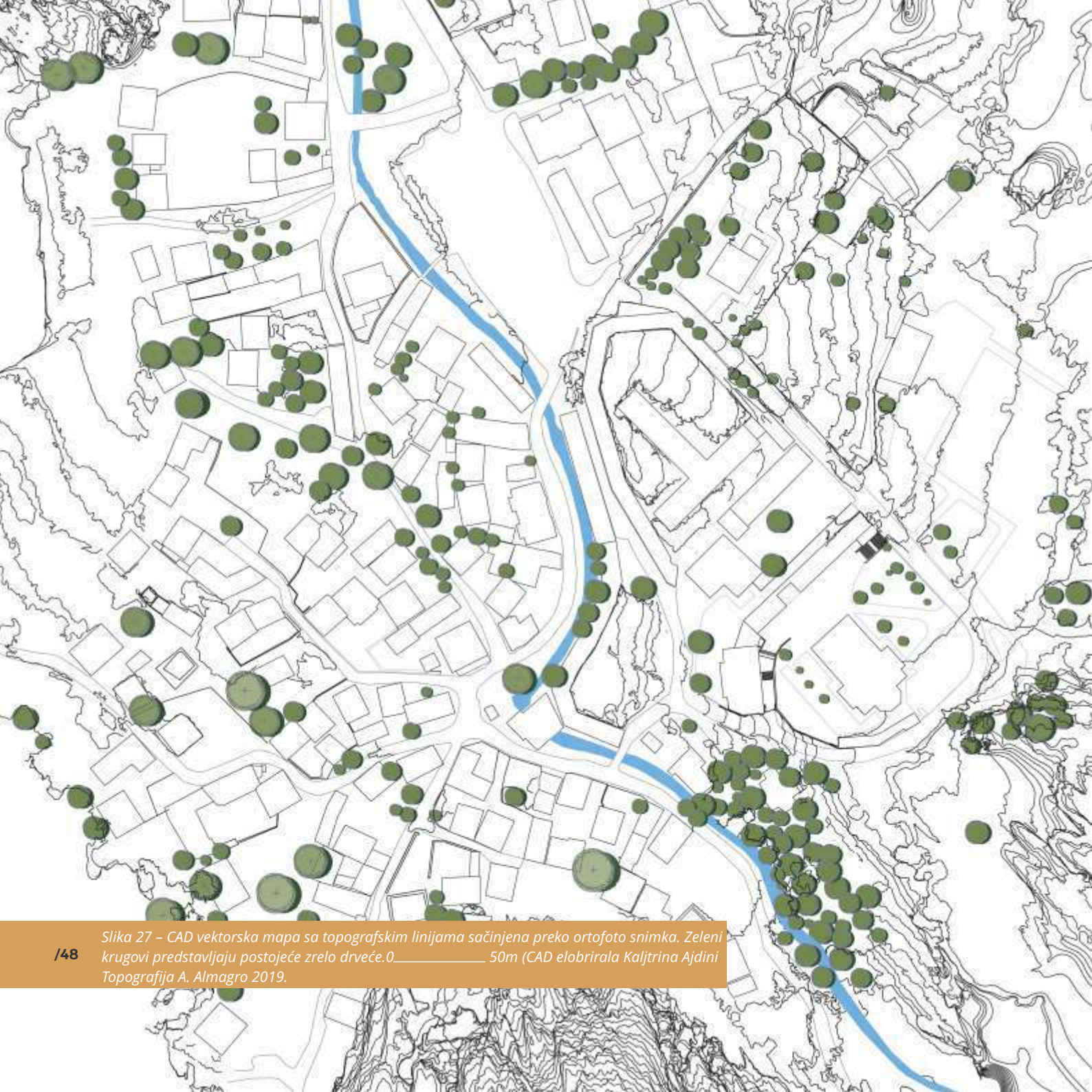

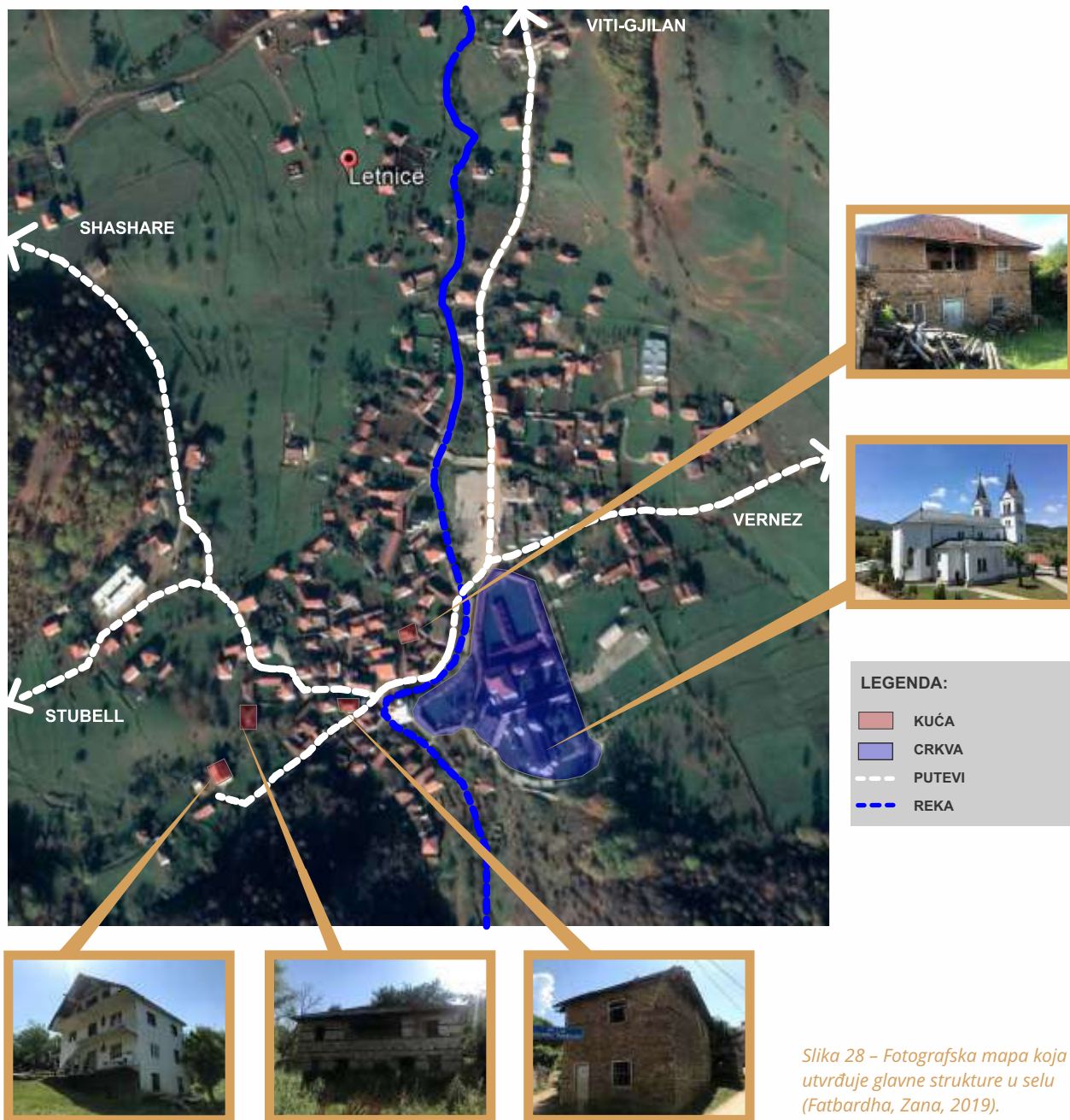
Slika 25 – Ortofoto Letnice, fabrika nije prikazana na mapi pošto je otprilike 2 kilometara severno (Kosovska agencija za mapiranje, 2017) N.T.S.

Slika 26 – Ortofoto i topografske mape sela sačinjene tokom Laboratorije nasleđe sa fotografijom dronom i fotogrametrijom. 0 _____ 50m (CAD elobirala Kaljtrina Ajdini OrtofotoA. Almagro/R. Eppich, 2019).

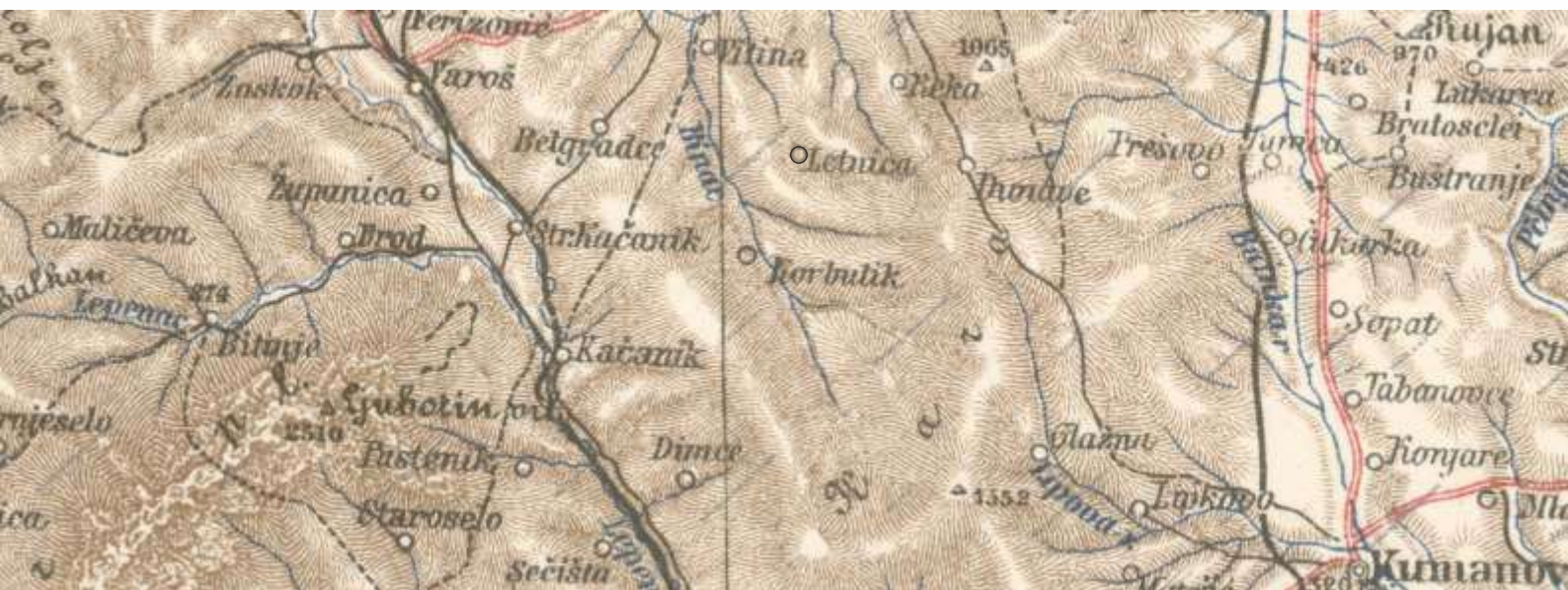
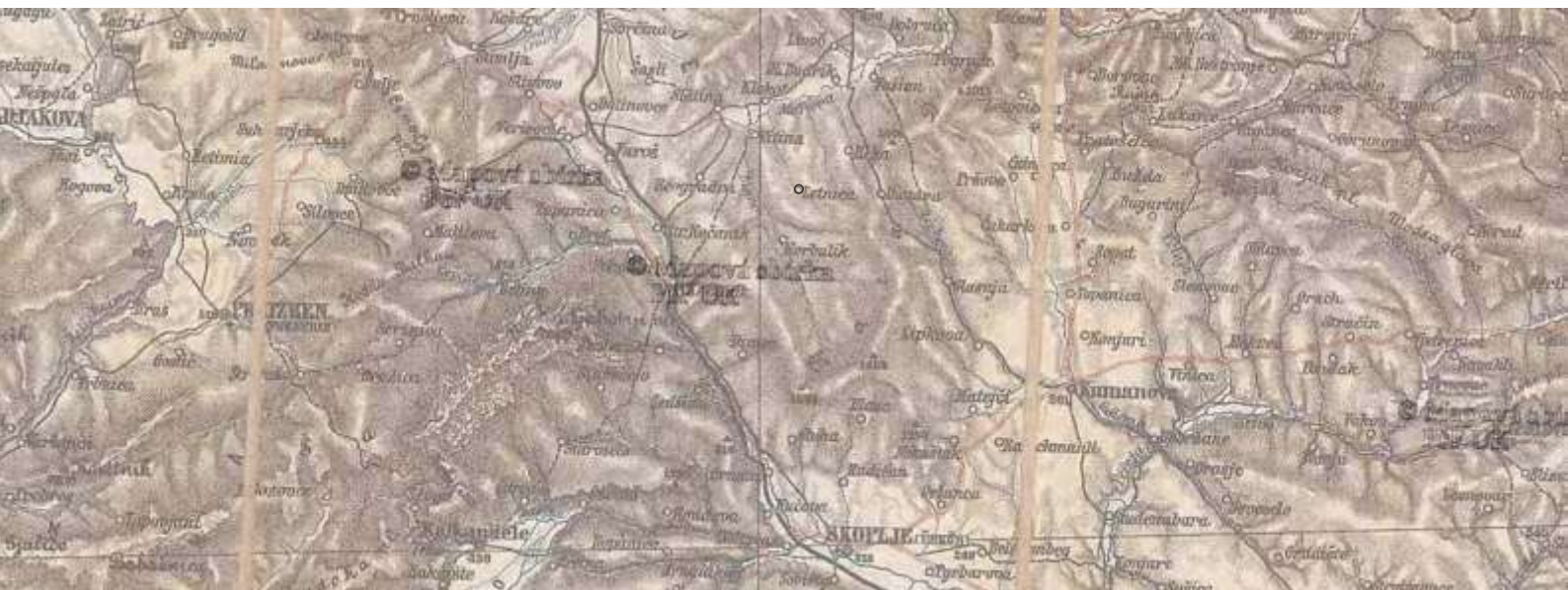

Slika 28 – Fotografiska mapa koja utvrđuje glavne strukture u selu (Fatbardha, Zana, 2019).

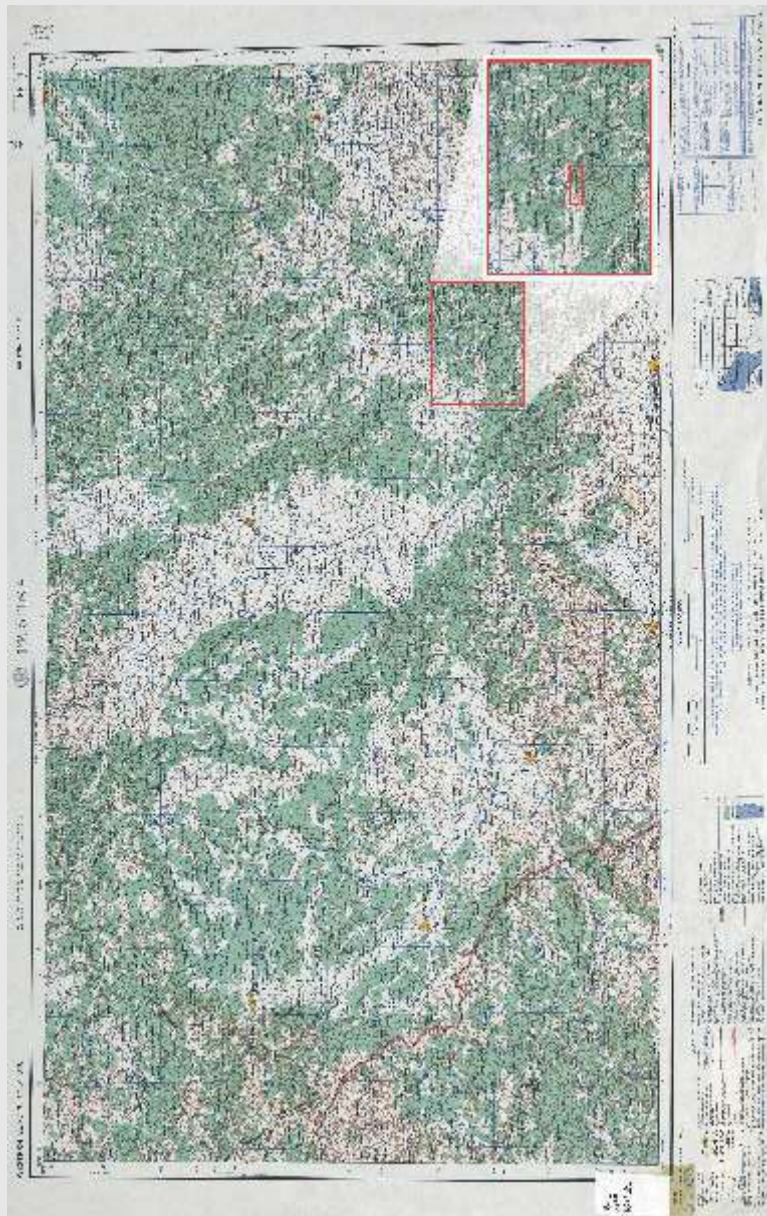
Slika 29 – Priprema plana razvoja Letnice zasnovana na detaljnoj studiji šireg okruženja sela i okolnog kulturnog pejzaža. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti

ISTORIJSKE MAPE

Slika 30 – Podatak iz istorijske mape iz 1885. koji pokazuje lokaciju Letnice. Iako selo nije bilo na glavnim trgovačkim putevima između planina, pominjanje sela u ovoj ranoj mapi pokazuje njegovu važnost. Ostali važni gradovi su prikazani uključujući Prizren i Skoplje: Köprülülü, Priština, Scutari. In: K. k. militär-geographisches Institut (Vojno-geografski institut Beč), srazmer 1:750 000, datirana 1885, http://digitool.is.cuni.cz/R/?func=dbin-jump-full&object_id=1127442&silolibra

/52 Slika 31 – Istorijska mapa ("Übersichtskarte von Mittel-Europa" – Opšta mapa Centralne Evrope, nemački prevod.), podatak iz 1916. koji pokazuje lokaciju Letnice. Ova mapa je datirana samo za mladu Anjez Gondže Bojadžiu koja je posetila selo i pokazuje udaljenost lokacije: In: Virtualní mapová sbírka Chartae-Antiquae.cz [online]. Zdiaby: Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický, v.v.i. [cit. 2019-11-23]. Dostupné z: <http://chartae-antiquae.cz/en/maps/46757>.

Slika 32 – Podatak iz istorijske mape iz 1959. koji pokazuje selo i njegovo kontekst (Inženjerijski korpus Vojske SAD, Geodetska služba Vojske SAD).

INDEKS SLIKA

- 00 **Slika 1** - Slika naslovnice, ilustracija sela Letnica na jugu Kosova, snimljena iz vazduha.
- 01 **Slika 2** - Kamp restauracije u selu Letnica: poseta učesnika lokalitetu. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 03 **Slika 3** - Ambasador Jan Bratu, šef Misije OEBS-a na Kosovu na svečanosti zatvaranja radionice Heritage Lab-a, 5. jul 2019. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 05 **Slika 4** - Salji Šošić, izvršni direktor Kulturnog nasleđa bez granica na svečanosti zatvaranja radionice Heritage Lab-a, 5. jul 2019. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 07 **Slika 5** - Praktični rad konzervacije tokom radionice. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 09 **Slika 6** - „Radionica Heritage Lab-a“, 24. jun – 5. jul 2019, okupljeni student iz različitih akademskih oblasti kao što su arhitektura, kulturno nasleđe, sociologija, antropologija i etnologija. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 10 **Slika 7** - Radionica Laboratorija nasleđa 'Ponovno otkrivanje nasleđa Letnice. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 11 **Slika 8** - Radovi na konzervaciji tokom radionice bili su usmereni na mlin Froke Dokića. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 16 **Slika 9** - Prelivanje vodopada iz kanala koji napaja nedavno restauriran mlin. Foto: Rand Epič
- 18 **Slika 10** - Katolička crkva u Letnici - Crkva Uznešenja Bogorodice Crnagorske. Foto: Rand Epič
- 20 **Slika 11** - Razvoj podrazumeva održivost kako sela, tako i uslova života stanovnika. Foto: Rand Epič
- 22 **Slika 12** - Jedan od mnogih seoskih ambara napravljen od kamena i drvene građe od lokalnog drveta koja doprinosi graditeljskom nasleđu Letnice. Foto: Rand Epič
- 24 **Slika 13** - Osnovna škola „Mikel Tarabuluzi“ ostaje otvorena za nekoliko dece. Foto: Rand Epič
- 30 **Slika 14** - Majka Tereza iz Kolkate (Wes Phelan)
- 32 **Slika 15** - Dolina Letnice u leto 2019.god. Foto: Rand Epič
- 38 **Slika 16** - Napuštene zavičajne kuće mogle bi da se pretvore u gostinske kuće. Foto: Rand Epič
- 39 **Slika 17** - Mnoge dobro održavane bašte bi mogle da se prošire da opslužuju hrvatski restoran. Foto: Rand Epič
- 39 **Slika 18** - Nedavno konzerviran mlin privlači interesovanje i posetioce tokom vikenda. Foto: Rand Epič
- 39 **Slika 19** - Pristup selu vozilima ne obezbeđuje gostoprимljivo okruženje. Foto: Rand Epič
- 40 **Slika 20** - Ruralna lokalna ekonomija zasniva na poljoprivredi koja služi za izdržavanje, kao i na subvencijama. Foto: Rand Epič
- 42 **Slika 21** - Staza duž planinskog potoka je neiskorišćen i nedovoljno cenjen resurs. Hladna klima nudi prijatno osveženje za ljude iz Prištine. Foto: Rand Epič
- 43 **Slika 22** - Dijagram svečanosti i posetilaca Letnice. Postojeće veće svečanosti trebalo bi da se produže na više od dana, a drugi praznici, poput Božića i Uskrsa promovisali.
- 45 **Slika 23** - Mapa pokazuje lokaciju regiona unutar Kosova i selo Letnica u odnosu na ostale glavne gradove. Zeleni krugovi na mapi sela sa desne strane pokazuju postojeće zrelo drveće. (Redži Mušica, 2019).
- 46 **Slika 24** - Mapa otvorenih ulica pokazuje lokaciju Letnice, topografiju, najbliži veći grad Vitinu u blizinu granice (Openstreet Map, 2019).

- 46 Slika 25** – Ortofoto Letnice, fabrika nije prikazana na mapi pošto je otprilike 2 kilometara severno (Kosovska agencija za mapiranje, 2017) N.T.S.
- 47 Slika 26** – Ortofoto i topografske mape sela sačinjene tokom Laboratorije nasleđe sa fotografijom dronom I fotogrametrijom. 0_____50m (CAD elobriral Kaljtrina Ajdini OrtofotoA. Almagro/R. Eppich, 2019).
- 48 Slika 27** – CAD vektorska mapa sa topografskim linijama sačinjena preko ortofoto snimka. Zeleni krugovi predstavljaju postojeće zrelo drveće. 0_____50m (CAD elobriral Kaljtrina Ajdini Topografija A. Almagro 2019).
- 49 Slika 28** – Fotografska mapa koja utvrđuje glavne strukture u selu (Fatbardha, Zana, 2019).
- 50 Slika 29** – Priprema plana razvoja Letnice zasnivala na detaljnoj studiji šireg okruženja sela i okolnog kulturnog pejzaža. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 51 Slika 30** – Podatak iz istorijske mape iz 1885. koji pokazuje lokaciju Letnice. Iako selo nije bilo na glavnim trgovačkim putevima između planina, pominjanje sela u ovoj ranoj mapi pokazuje njegovu važnost. Ostali važni gradovi su prikazani uključujući Prizren i Skoplje: Köprülü, Priština, Scutari. In: K. k. militär-geographisches Institut (Vojno-geografski institut Beč), srazmer 1:750 000, datirana 1885, http://digitool.is.cuni.cz/R/-?fu nc=dbin-jump-full&object_id=1127442&silo_libra
- 51 Slika 31** – Istorijska mapa ("Übersichtskarte von Mittel-Europa" – Opšta mapa Centralne Evrope, nemački prevod.), podatak iz 1916. koji pokazuje lokaciju Letnice. Ova mapa je datirana samo za mladu Anjez Gondže Bojadžiu koja je posetila selo i pokazuje udaljenost lokacije: In: Virtualní mapová sbírka Chartae-Antiquae.cz [online]. Zdiaby: Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický, v.v.i. [cit. 2019-11-23]. Dostupné z: <http://chartae-antiquae.cz/en/maps/46757>.
- 52 Slika 32** – Podatak iz istorijske mape iz 1959. koji pokazuje selo i njegovo kontekst (Inženjerijski korpus Vojske SAD, Geodetska služba Vojske SAD).
- 59 Slika 33** – Objava Heritage Lab-a
- 59 Slika 34** – Radionica Heritage Lab-a kombinovana je praktični rad konzervacije i međunarodnu ekspertizu sa lokalnim znanjem preko sprovedenih razgovora. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 60 Slika 35** – Restauracija mlina Froke Dokića predstavlja jedan od najvidljivijih rezultata radionice koja je trajala skoro dve sedmice u junu/julu 2019. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 61 Slika 36** – Predavanje Randa Epiča tokom radionice Heritage Lab-a. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
- 63 Slika 37** – Izrada plana razvoja zahteva šire vidike i sagledavanje šire slike. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti

BIBLIOGRAFIJA

Sledeća bibliografija korišćena je u pripremi ovog izveštaja i kombinuje opšte publikacije o ruralnom razvoju sa konkretnim informacijama o Letnici. Nije zamišljena da bude kompletna bibliografija, već kao radni resurs. Kako ostali resursi budu bili otkriveni biće dodati na ovu listu.

- *Analysis report on Rural Development*, http://www.interreg4c.eu/fileadmin/User_Upload/PDFs/CAPITALISATION/L8_Rural_Development_Report.pdf (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Angelini, C., *Museums and Cultural Landscapes, Proceedings, Annual ICOM-CECA Conference, Milan, Italy, 3-9 July 2016* (Rome: ICOM-CECA, 2017), http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/ceca/Annual_Conference_Docs/Milan_proceedings.pdf (pristupljeno dana 20.02.2020).
- CERTSS, *European Cultural routes*, <http://certess.culture-routes.lu/> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement ("Ahtisaari Plan")*, Annex V (2 February 2007, Doc: UN-SC, S/2007/168/Add.1), <https://digitallibrary.un.org/record/595359?ln=en> (pristupljeno dana 12.05.2020)
- Council of Europe, *European Landscape Convention*, (Florence: 20 October 2000), http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Landscape/default_en.asp (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *Cultural Heritage Counts for Europe*, <http://www.enact.org/culturalheritagecountsforeurope/> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Duijzings, G., *An ethnographic sketch of Letnica, The exodus of Kosovo Croats, A chronicle of ethnic unmixing, Religion and the Politics of Identity in Kosovo* (New York: Columbia University Press, 2000), p.39.
- Eppich, R., *Cultural Heritage, Landscape & Rural Development : Good Practice, Methodology, Policy Recommendations & Guidelines for Rural Communities* (INTERREG IVC, European Union and HISTCAPE project, 2014), <http://www.historic-towns.org/wp-content/uploads/2018/09/Cultural-Heritage-Landscape-and-Rural-Development.pdf> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Eppich, R., Kulmer, A., "Cultural Heritage, Landscape Conservation and Rural Development. Good Practice from Rural Regions of Europe", in ICOMOS, *Heritage and Landscape as Human Values, 18th General Assembly of ICOMOS, 9-14 November 2014* (2015).
- Council of Europe, *European Cultural Convention*, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/european-cultural-convention> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *Cultural Heritage Tourism*, <https://culturalheritagetourism.org> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *European Association Historic Towns & Regions*, (pristupljeno dana 20.02.2020).
- HERO, *Heritage as Opportunity*, <https://urbact.eu/hero-heritage-opportunity-complete-overview> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- European Commission, *Creative Europe*, <http://ec.europa.eu/culture/> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- European Commission, *Cultural Tourism*, https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/cultural_en (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *European Council for the Village and Small Town, A Strategy for Rural Europe – ECOVAST*, http://www.ecovast.org/english/strategy_e.htm (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *European Expert Network on Culture (EENC), The Social and Economic Value of Cultural Heritage: literature review*, <http://www.archive.interarts.net/en/acabats.php?pag=2&p=378> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *European Institute of Cultural Routes*, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about-the-eicr> (pristupljeno dana 20.02.2020).

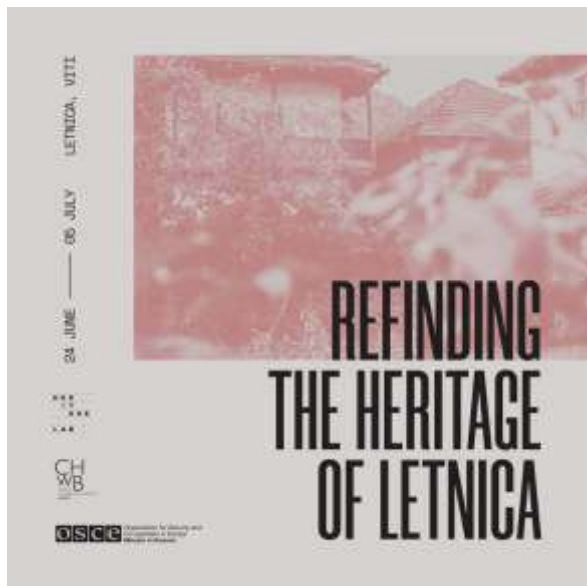

- European Rural Community Alliance, <http://www.ruralcommunities.eu> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- European Union, Rural Development policy 2014-2020, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/rural-development_en (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Eppich, R., Amel, Ch., (eds.), *Recording, Documentation and Information Management for the Conservation of Heritage Places: Illustrated Examples* (Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2007), http://hdl.handle.net/10020/gci_pubs/recordim_vol2 (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Donovan, D.R., "Heritage Conservation and the Economy", in *Global Urban Development Magazine*, vol 4/1 (August 2008), <http://www.globalurban.org/GUDMag08Vol4Iss1/Rypkema.htm> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Getty Conservation Institute, *Economics and Heritage Conservation* (Los Angeles: Getty Center, 1998), http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/econrpt.pdf (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Heritage Portal Europe, <http://www.netheritage.eu/index.asp> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Hettne, B., *Human Values and Global Governance: Studies in Development, Security and Culture, Volume* (Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2008).
- Instituti GAP, Komuna e Vitisë: problemet kryesore dhe trendët buxhetor (gap report), <http://www.komunat.institutigap.org/Files/viti/2013/Komuna%20e%20Vitisë%20-%20problemet%20kryesore%20dhe%20trendet%20buxhetore.pdf> (pristupljeno dana 17.02.2020).
- International Association of Community Development, (pristupljeno dana 20.02.2020).
- International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), (pristupljeno dana 20.02.2020).
- International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), *International Cultural Tourism Charter : Managing Tourism at Places of Heritage Significance*, adopted by ICOMOS at the 12th General Assembly in Mexico, October 1999 (Paris: ICOMOS, 1999), http://www.international.icomos.org/charters/tourism_e.pdf (pristupljeno 20.02.2020).
- International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), *ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*, ratified by the ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe, in 2003 (Paris: ICOMOS, 2003), http://www.international.icomos.org/charters/structures_e.pdf (pristupljeno dana 20.02.2020).
- International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), *Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas*, adopted in Xi'an, China by the 15th General Assembly of ICOMOS on 21 October 2005 (final version 22.10.2005)(Paris: ICOMOS 2005), <http://www.international.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- International Council of Museums (ICOM), *Museums and Cultural Landscapes* (Museum International, vol. 69, issue 1-2, 2017,
- International Economic Development Council (IEDC): *IEDC at a Glance*, <https://www.iedconline.org/web-pages/inside-iedc/iedc-at-a-glance/> (pristupljeno dana 17.02.2020).
- International Scientific Committee on Cultural Landscapes (ICOMOS-IFLA), *World Rural Landscapes*, <http://www.worldrurallandscapes.org/> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- International Union of Forest Research Organizations, *Cultural Heritage and Sustainable Forest Management: The Role of Traditional Knowledge*, *Proceedings of the Conference*, 8-11 June 2006, Florence, Italy, vol. 1 (Warsaw: Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe, 2006), http://www.foresteurope.org/documentos/volume_1c.pdf (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Komuna e Vitisë, *Plani Zhvillimor urbane I Vitisë (2010 – 2015)*, (Viti/Vitina: Komuna e Vitisë - Drejtoria për Urbanizëm, 2010), <https://kk.rks-gov.net/viti/wpcontent/uploads/sites/32/2010/12/Plani-Zhvillimor-Urban.pdf>
- Köprülü, Priştina, Scutari, (Vienna: K. k. militär geographisches Institut, 1885)(Vienna: military-geographic Institute), scale 1:750 000, http://digitool.is.cuni.cz/R/?fu nc=dbin_jump_full&object_id=1127442&silo_libra (pristupljeno dana 20.02.2020).

- Kosovo mining and mineral deposits, <https://www.kosovo-mining.org/mineral-resources/mineral-deposits/?lang=en> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- "Kosovo Trust Agency Opens New Privatisation Wave", *BalkanInsight*, 18.07.2007, <https://balkaninsight.com/2007/07/18/kosovo-trust-agency-opens-new-privatisation-wave/> (pristupljeno dana 17.02.2020).
- Midgley, James, *Social Development Theory & Practice* (London: Sage, 2013).
- *Lista e Trashëgimise Kulturore per Mbrojtje te perkohshme 2018, samo na albanskom jeziku*, Priština: MKOS, nr. 110, 03.10.2018), https://www.mkr-ks.org/repository/docs/Lista_e_Trashëgimise_Kulturore_per_Mbrojtje_te_Perkohshme_2018.pdf (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), *Rural Development*, <http://www.oecd.org/gov/regional-policy/oecdworkonruraldevelopment.htm> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- OSCE, Event "1990 CSCE Meeting on the Mediterranean", <https://www.osce.org/ec/58492> (pristupljeno dana 12.05.2020)
- OSCE, Report of the CSCE Meeting on the Mediterranean, <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/mediterranean/16200> (pristupljeno dana 12.05.2020)
- Misija OEBS- na Kosovu, *Reviving the legacy of Letnicë/Letnica – traces of Mother Teresa of Calcutta*, (17 July 2019), <https://www.osce.org/mission-in-kosovo/425873> (pristupljeno dana 17.02.2020).
- Misija OEBS-a na Kosovu, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (Prishtinë/Priština: OMIK, October 2011), <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (pristupljeno dana 17.02.2020).
- Misija OEBS-a na Kosovu, *Report Kosovo Communities Profiles* (Prishtinë/Priština: OMIK, 2010), <http://www.osce.org/kosovo/75450> (pristupljeno dana 10.03.2020).
- Osmani, S, "Thousands Revisit Kosovo Village Where Mother Teresa Heard Call", in *Balkan Insight* (2011), <https://balkaninsight.com/2011/09/19/thousands-revisit-kosovo-village-where-mother-teresa-heard-call/> (pristupljeno dana 13.02.2020).
- *Krasser Architektur, Baukultur "Bauen in der Steiermark"* (German, „Building in Styria“ (translated in English)), <http://www.arch-krasser.at/Baukultur> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Putnam, R., "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life.", in *The American Prospect* 4 (13, December 19, 2001), pp. 35–42.
- Rojas, C., "International political economy / development other wise", in *Globalizations* 4 (4)(2007), pp. 573-587.
- *Rural Development, Building on local community, environmental and cultural assets, 'smart specialisation' in the rural development context*, https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/tg1_rural-businesses_brief_locally-led-smart-specialisation_0.pdf (pristupljeno dana 20.02.2020).
- Šiljković, Ž.; Glamuzina, M., "Janjevo and Janjevci – from Kosovo to Zagreb", in *Geoadria* (Zadar: University of Zadar, Department of Geography, 2004), 9/1, pp. 89-109.
- Smith, N., *Pilgrimage to the Black Madonna*, (3.09. 2009), https://www.army.mil/article/26966/pilgrimage_to_the_black_madonna (pristupljeno dana 13.02.2020).
- *Territorial Dimensions of Europe 2020 Strategy*, http://www.espon.eu/main/Menu_Publications/Menu_EvidenceBriefs/EEB2_EU2020.html (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *The Young Foundation, Understanding neighbourliness and belonging* (2008), p 2, <https://youngfoundation.org/publications/understanding-neighbourliness-and-belonging/> (pristupljeno dana 17.02.2020).
- *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Cultural Tourism*, http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=36700&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (pristupljeno dana 20.02.2020).
- *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) - World Heritage Centre (WHC), Cultural Landscapes*,

- <https://whc.unesco.org/en/culturallandscape/> (pristupljeno dana 20.02.2020).
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) - World Heritage Centre (WHC), *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation* (Paris: UNESCO/WHC, 2003), <http://whc.unesco.org/en/series/7/> (pristupljeno dana 20.02.2020).
  - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), *Draft recommendation to Member States concerning the Safeguarding the Beauty and Character of Landscapes and Sites*, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160452> (pristupljeno dana 20.02.2020).
  - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), *The Hangzhou Declaration : Placing Culture at the at the Heart of Sustainable Development Policies. Adopted in Hangzhou, People's Republic of China, on 17 May 2013* (Paris: UNESCO, 2013), <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhouDeclaration20130517.pdf> (pristupljeno dana 13.02.2020).
  - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), *Culture: urban future; global report on culture for sustainable urban development* (Paris: UNESCO, 2016), <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245999> (pristupljeno dana 20.02.2020).
  - United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat), *Local Economic Development in Practice - A Toolkit for LED Practitioners* (Nairobi: UN-Habitat, 2013), p. 1, <https://unhabitat.org/local-economic-development-in-practice> (pristupljeno dana 17.02.2020)
  - United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Index (HDI)*, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (pristupljeno dana 13.02.2020).
  - United Nations World Tourism Organization (UNWTO), *Tourism and Intangible Cultural Tourism*, <https://www.unwto.org/tourism-and-culture> (pristupljeno dana 20.02.2020).
  - US Army Corp of Engineers, *Map of Priština* (Army Map Services, 1959).
  - Vukovic, M., Weinstein, A., "Kosovo mining, metallurgy, and politics: Eight centuries of perspective", in *Journal of the Minerals, Metals & Materials Society* 54 (5)(May 2002), pp. 21-24.
  - World Tourism Organisation (UNWTO), *Global Code of Ethics for Tourism*, <https://www.unwto.org/global-code-of-ethics-for-tourism> (pristupljeno dana 20.02.2020).
  - Vaticannews, *Mbyllja majit në Shenjtëroren e Zojës së Madhe në Letnicë* (30.05.2019), <https://www.vaticannews.va/sq/bota/news/2019-05/letnice-te-zoja-madhe-mbyllet-muj-maj.html> (pristupljeno dana 17.02.2020).
  - Warrander, G., Knaus, V., *Kosovo* (Chesham/Bucks: Bradt Travel Guides, 2010).
  - World Bank, *The Economics of Uniqueness*, <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2012/09/26/economics-uniqueness-embracing-cultural-heritage> (pristupljeno dana 20.02.2020).

PROGRAM RADIONICE HERITAGE LAB-A 2019.

Ovaj plan razvoja pripremljen je i izrađen tokom „Radionice laboratorije nasleđa“ koja je održana u selu Letnica od 24. juna do 4. jula 2019. Program se sastojao od ključnih predavanja o očuvanju, razvoju i turizmu svakog jutra sa praktičnim vežbama popodne. Dvadeset studenata, podeljeno u dva tima, učestvovalo je u radionici Heritage Lab-a. Jedna grupa se fokusirala na fizičke napore na očuvanju mlina, dok je druga radila na razvoju ideja i mapiranju za razvoj.

Slika 33 – Objava Heritage Lab-a

Slika 34 – Radionica Heritage Lab-a kombinovala je praktični rad konzervacije i međunarodnu ekspertizu sa lokalnim znanjem preko sprovedenih razgovora. Foto: OEBS/CHWB Dardan Rušiti

Slika 35 – Restauracija mlina Froke Dokića predstavlja jedan od najvidljivijih rezultata radionice koja je trajala skoro dve sedmice u junu/julu 2019. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti

AUTOR

Slika 36 – Predavanje Randa Epiča tokom radionice Heritage Lab-a. Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti

Rand Epič, je arhitekta-konzervator koji veruje da je zaštita našeg prirodnog i izgrađenog istorijskog okruženja od suštinske važnosti jer ima dubok uticaj na kvalitet našeg života i oblikovanje našeg identiteta. Poslednjih trideset godina proveo je radeći na zaštiti u više od dvadeset zemalja na projektima u rasponu od konzervacije i stvaranja arhitektonskih crteža i specifikacija, do upravljanja ruralnim i ekonomskim razvojem. Njegovi poslednji zadaci bili su u Gruziji sa Plavim štitom (Blue Shield) na inicijativi Geti fondacije "Keeping it Modern", u Surinamiju na planiranju upravljanja i na Kipru za UNDP kao vođa tima za konzervaciju utvrđenja Famagusta. Za Fondaciju Tecnalia rukovodio je EU HISTCAPE projektom na utvrđivanju dobre prakse u konzervaciji i razvoju ruralnih pejzaža. Diplomirao je arhitekturu (fokus na istorijsko očuvanje), završio je master studije na odseku za arhitekturu i urbani dizajn na Univerzitetu Kalifornije u Los Anđelesu (UCLA), master poslovne administracije na UCLA, a trenutno je doktorant na temu društveno-ekonomski razvoj upotrebom kulturnog nasleđa. Rand je proveo trinaest godina na Institutu za konzervaciju Geti kao viši rukovodilac projekta, a držao je predavanja u Britanskom muzeju, na Katoličkom univerzitetu Luven, Penu, UCLA, METU i nedavno na Univerzitetu Navara. Član je izvršnog odbora CIPA ICOMOS i Europa Nostra.

SARADNICI

Salji Šoši, je izvršni direktor Kulturnog nasleđa bez granica (CHwB), Kosovo. Salji je započeo rad u CHvB-u 2001. godine, započevši rad kao pomoćni arhitekta da bi nakon toga postao rukovodilac projekta na restauraciji pet kula na Kosovu, na projektu koji se završio 2004. godine. Kao izvršni direktor odgovoran je za blisku saradnju sa velikim brojem donatora, partnera i organizacija, kao i lokalnim institucijama i građanskim društvom. Držao je predavanja širom sveta o temama relevantnim za kosovski kontekst, kao što su nasleđe, rekonstrukcija i pomirenje u konfliktnim i post-konfliktnim zemljama istovremeno radeći na produblivanju bliskih radnih odnosa između Skandinavije i balkanskih zemalja.

Kaljtrina Tači, ekspertkinja za kulturno nasleđe. Kaljtrina je arhitekta-konzervator koja radi u CHvB-u od januara 2012. godine. Kaljtrina je diplomirala na Univerzitetu u Prištini, na Fakultetu za arhitekturu i građevinarstvo 2009. godine. Završila je postdiplomske studije 2011. godine na Univerzitetu Kingston u Londonu na Fakultetu za umetnost, dizajn i arhitekturu i dobila zvanje master sa počastima u oblasti konzervacije istorijskih građevina. Pre nego što je počela da radi u CHvB-u, Kaljtrina je radila kao nezavisni arhitekta sa sedam godina iskustva u arhitektonskom dizajnu. Takođe je radila u Ministarstvu za zaštitu životne sredine i prostornog planiranja u sektoru dozvola. U CHwB-u, Kaljtrina je angažovana na izradi planova konzervacije, interpretacije i upravljanja Vučitrnske tvrđave, Hamama i Prizrenske tvrđave. Osim navedenog, ona je rukovodilac projekta za plan konzervacije istorijskog centra Vučitrna, projekata Fonda princa Klause za hitne intervencije kao i koordinatorka programa hitnih intervencija izvedenih na pedeset građevina na Kosovu. U poslednje vreme, angažovana je na interpretaciji nasleđa i muzejskih zbirki.

/62

Edona Rugova, je asistentkinja na projektu Kulturno nasleđe bez granica na Kosovu (CHwB). Vodila je Heritage Lab (Laboratoriju nasleđa) u Letnici tokom leta 2019. godine i koordinisala sve aktivnosti. Takođe je bila pomoćnica kustosa za umetnost, prevodilac-slobodnjak i kao tehnički crtač za Arheološki institut Kosova. Završila je osnovne i master studije lepih umetnosti na Univerzitetu u Prištini.

Izdanje: Heritage Lab
Ponovno otkrivanje nasleđa Letnice
Izveštaj o radionici za razvoj

Radni tim: Misija OEBS-a na Kosovu (OEBS)
Odeljenje za ljudska prava I zajednice/
Odsek za imovinska pitanja, kulturno nasleđe i međuverski dijalog

Kulturno nasleđe bez granica (CHwB Kosovo)

Dizajn i prelom: OEBS/Ilka Fetahaj
Fotografije: OEBS/CHwB Dardan Rušiti
Rand Epič

Izdavač: Misija OEBS-a na Kosovu (OEBS)
Kulturno nasleđe bez granica (CHwB Kosovo)

Godina: avgust 2020.

*Slika 37 – Izrada plana razvoja zahteva šire vidike i sagledavanje šire slike.
Foto: OEBS/CHwB Dardan Rušiti*

HERITAGE LAB PONOVO OTKRIVANJE NASLEĐA LETNICE

Izveštaj o radionici
za razvoj

oebs Organizacija za evropsku
bezbednost i saradnju
Misija na Kosovu

**CH
WB**
Cultural
Heritage without Borders
KOSOVO